

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΣ
ΙΟΥΛΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

1943

ΙΩΑΝΝΗΣ Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΣ & ΣΙΑ Α.Ε.
ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ",
38 - ΣΤΑΔΙΟΥ - 38
ΑΘΗΝΑ

Ο ΠΑΛΑΜΑΣ ΑΠΟ ΚΟΝΤΑ

ΤΟ ΣΠΗΤΗ ΤΟΥ, ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ, Ο ΠΕΡΙΓΥΡΟΣ ΤΟΥ, Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1883, μόλις εἶχα τελειώσει τὸ Γυμνάσιο στὴν πατρίδα μου, — δεκάξη χρονῶν παιδί, — ἦρθα στὴν Ἀθήνα νὰ γραφῶ στὸ Πανεπιστήμιο. Ὁ σκοπὸς μου ἦταν νὰ σπουδάσω μιὰ οποιαδήποτε ἐπιστήμη, ἴσως καὶ δυό, — δὲν ἤξερα ἀκόμα, — ἀλλὰ νὰ ἐπιδοθῶ καὶ στὴ λογοτεχνία, νὰ γράφω διηγήματα καὶ μυθιστορήματα, νὰ τα δημοσιεύω σὲ περιοδικὰ ἢ ἡμερηίδες καὶ συγχρόνως σὲ βιβλία. Εἶχα γράψει κιόλα κάμποσα ἀπ' τὰ μαθητικά θρανία, καὶ λίγο πρὶν ἔρθω στὴν «προτεύουσα τῶν φώτων», εἶχα στείλει ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο τὸ χοντρὸ χειρόγραφο τοῦ πρώτου μου μυθιστορήματος, «Τὰ θαύματα τοῦ Διαβόλου», στὸν Ἀνέστη Κωνσταντινίδη, πού ἦταν ὁ μεγαλύτερος ἐκδότης τῆς ἐποχῆς, — διάδοχος τοῦ Ἀντρέα Κορομηλά, — κι' ὅταν μοῦ εἶπε ὁ ἴδιος ἐδῶ, πὼς δὲν μπορούσε νὰναλάβῃ τὴν ἔκδοσή του, ἄρχισα νὰ τὸ τυπῶν μ' ἐξοδὰ μου «κατὰ φυλλάδια». Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὰ ἐξοδα αὐτὰ δὲν ἔβγαιναν, τὸ σταμάτησα μετὰ τὸ 5^ο, ἄλλωστε στὸ μεταξὺ εἶχε πάψει νὰ μοῦ ἀρέσῃ, καὶ τὸν ἴδιο ἐκεῖνο πρώτο χρόνο τῶν σπουδῶν μου στὸ Πανεπιστήμιο, καταπιάστηκα μὲ τὴ γνωστὴ νουβέλλα μου «Τὸ τριακοσιόδραχμον Ἐπαθλον», πού τὴν προώριζα, μὲ πολλὰς ἐλπίδες ἐπιτυχίας, γιὰ τὸ διαγωνισμὸ τοῦ περιοδικοῦ «Ἐστία». Μ' αὐτὰ θέλω νὰ πῶ πὼς ὁ σκοπὸς νὰ γίνω ἕνας διαπρεπῆς συγγραφέας ἦταν ἀπὸ τότε πιὸ καθορισμένος καὶ πιὸ συνειδητὸς παρὰ νὰ πάρω δίπλωμα μιᾶς οποιασδήποτε ἐπιστήμης καὶ νὰ γίνω ἕνας διαπρεπῆς καθηγητής. Μπορῶ μάλιστα νὰ πῶ πὼς ἂν ἐσπούδαζα στὸ Πανεπιστήμιο, — εἶχα γραφτῆ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ κι' ἀκολουθοῦσα φυσικομαθηματικά καὶ φιλολογικά, — ἀπέβλεπα μᾶλλον σὲ μιὰ ἀνώτερη συστηματικὴ μόρ-

φωση, πού μοῦ φαινόταν ἀπαραίτητη καὶ στὸν εὐσυνειδητὸ λογοτέχνη.

Εἶχα, βλέπετε, τὶς ιδέες μου. Προσερχόμενον ἄλλωστε ἀπὸ ἕναν τόπο, πού τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνη εἶχε ζωηρότατη πνευματικὴ κίνηση. Στὴ Ζάκυνθο ὑπῆρχε εὐρὺς κύκλος λογίων — ποιητῶν καὶ πεζογράφων — πού πολλοὶ ἦταν γνωστοὶ καὶ παραέξω ἔβγαιναν σπουδαῖα περιοδικὰ πού τὰ πρόσεχαν καὶ στὴν Ἀθήνα· λειτουργοῦσε καὶ Δημόσια δανειστικὴ Βιβλιοθήκη, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πλουσιότατα ἀναγνωστήρια τῶν δυὸ μεγάλων Λεσχῶν. Ὁ Σολωμὸς κι' ἡ Παράδοσή του ἦταν ἀκόμα πρόσφατα, ζωντανά. Οἱ νεότεροι, ὡστόσο, εἶχαν ἀρχίσει νὰ στρέφονται πρὸς τὴ «Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν». Ἀπὸ κεῖ τοὺς ἐρχόταν τώρα τὸ φῶς. Ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος ἦταν γι' αὐτοὺς ὁ μέγας ἐθνικὸς ποιητής, κι' οἱ κορυφαῖοι, οἱ πρυτάνεις τῶν ἐλλήνων λογίων, ὁ Ἀγγελὸς Βλάχος κι' ὁ Ἐμμανουὴλ Ροῖδης. Ἐγὼ ὁ ἴδιος, ἀπὸ μαθητῆς, αὐτοὺς τοὺς δυὸ ἐθαύμαζα περισσότερο ἀπὸ κάθε ἄλλον, καὶ μάλιστα στὸν Ἀγγελο Βλάχο ἐτόλμησα νὰφιερῶσω τὸ πρώτο μου ἐκεῖνο μυθιστόρημα. Ἀλλ' αὐτὸ δὲ σημαίνει πὼς συμεριζόμενον κι' ὄλες του τὶς ιδέες. Ἀπὸ τότε ἤμουν νεωτεριστής. Ἐνῶ π.χ. ὁ Ἀγγελὸς Βλάχος, μὲ δομὴν ἄρθρο του στὴν «Ἐστία», κατακεραύνωνε τὸν Αἰμίλιο Ζολᾶ καὶ τὴ Σχολὴ του, ἐγὼ ἐθαύμαζα τὸ συγγραφέα τῶν «Ρουγκόν - Μακκάρ», πού τὸν ἴδιο καιρὸ, στὴ Ζάκυνθο πάντα, εἶχα διαβάσει τὴ «Νανά» του, μεταφρασμένη θαυμάσια⁽¹⁾, καὶ σὲ γλῶσσα πού δὲ θὰ τὴν ἐπιδοκίμαζε καθόλου ὁ Βλάχος, ἀπὸ τὸν Γιάννη Καμπούρογλου τῆς «Νέας Ἐφημερίδος». Ἀλλὰ κι' ὅταν ἔγινε ὁ περίφημος

(1) Τὴ μετάφραση τῆς «Νανάς», τὸ 1880, τῆς

ἐκεῖνος «καβγάς» γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Ποίηση μεταξὺ τῶν δυὸ κορυφαίων, ποὺ τὸν ἐγνώρισα ἀργότερα, διαβάζοντας τὰ βιβλιαράκια μὲ τίς διαλέξεις τοῦ «Παρνασσού» ποὺ εἶχε τυπώσει, σὰν παράρτημά της, ἢ «Ἔστια» («Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι ποιήσεως», «Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι κριτικῆς» κ.λ.π.), συμφώνησα πολὺ περισσότερο μὲ τὸν Ροῖδη παρὰ μὲ τὸν Βλάχο. Προπάντων ἔβρισκα πὼς ὁ πρῶτος εἶχε δίκιο νὰ μὴν ἀναγνωρίζῃ ἄλλους ποιητὲς παρὰ ἐκεῖνους ποὺ, ὅπως ὁ μεγάλος Σολωμός, εἶχαν γράψει στὴ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, — Χρηστόπουλο, Βηλαρά, Βαλαωρίτη, — καὶ νὰ θεωρῆ ἀνάξιους καὶ γελοίους τοὺς καθαρολόγους ποὺ ἔπαιρναν τὰ βραβεῖα τῶν ποιητικῶν διαγωνισμῶν κρινόμενοι ἀπὸ καθηγητὲς τῆς... Φαρμακολογίας στὸ Πανεπιστήμιο, καὶ ποὺ πολλοὺς ἀπ' αὐτοὺς ἐθαύμαζε κι' ὁ ἀντίπαλός του, καθαρολόγος ἐπίσης ποιητῆς. Γιὰ τὴν Ποίηση, βλέπετε, ἐρχόμενος τὸ 1883 στὴν Ἀθήνα, ἤμουν κιόλα δημοτικιστῆς, ἀρκετὰ προετοιμασμένος νὰ δεχθῶ τὴ δημοτικὴ γλῶσσα καὶ γιὰ τὴν Πεζογραφία. Γι' αὐτὸ ἐκτιμοῦσα πολὺ τοὺς νέους ποιητὲς ποὺ εἶχαν ἀρχίσει νάναφαινούνται, — Νίκο Καμπᾶ, Γεώργιο Δροσίνη, Ἰωάννη Πολέμη καὶ Κωστῆ Παλαμᾶ...

Τὶς ἴδιες νεωτεριστικὲς ἰδέες εἶχαν καὶ κάμποσοι ἀπὸ τοὺς συμφοιτητὲς μου, «λόγιοι νέοι» σὰν καὶ μένα, Ἀθηναῖοι ἢ ἐπαρχιώτες. Δὲν ἄργησα νὰ τοὺς γνωρίσω — νὰ τοὺς ἀνακαλύψω, νὰ πῶ καλύτερα, μέσα στὸ πλῆθος τῶν ἄλλων — καὶ νὰ συνδεθῶ μαζί τους στενά. Ἦταν ὁ λευκάδιος Νικόλαος Σταματέλλος, ὁ ζακυνθινο-συριανὸς

δημοσίευσε σὲ χοντρὸ τόμο μὲ τὸ ψευδώνυμο Φλόξ καὶ μὲ πρόλογο τοῦ Ἀγησίλαου Γιαννόπουλου Ἠπειρώτη (Α.Γ.Η.). Ἦταν ριζικέλευθη, γιὰτι ἔσπαζε τὴν καθιερωμένη ἀμιγῆ καθαρεύουσα μὲ τὴν ἀνάμιξη κάθε λογῆς λέξεων καὶ τύπων, κηρύττοντας πὼς ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ἀπὸ τὸν Ὀμηρὸ ὡς σήμερα, εἶναι μία, κι' ὁ συγγραφέας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ τὴ μεταχειρίζεται *δλάκρη*, χωρὶς νὰ τὸν μέλη ἂν ἡ λέξη ποὺ τοῦ χρειάζεται εἶναι ὀμηρικὴ, ἀρχαία, μεσαιωνικὴ ἢ νεότερη. Ἔτσι, ἡ μετάφραση τῆς «Νανᾶς» ἀπὸ τὸν Καμπούρογλου, ἂν καὶ δὲν ἦταν ὀλωσδιόλου στὴ δημοτικῇ, — κάθε ἄλλο, — στάθηκε ἕνας σταθμὸς στὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία κι' ἕνας πηδάλμιος τοῦ δημοτικισμοῦ, ποὺ θὰ ἐρχόταν σὲ λίγο, ἀπὸ τὴν Ἐπτάνησο, καὶ στὴν Ἀθήνα.

Ἀντώνης Μάτεσης (ἔγγονος τοῦ συγγραφέα τοῦ «Βασιλικοῦ»), ὁ ἀθηναῖος Γεώργιος Βαλαβάνης, ὁ πατρινὸς Περικλῆς Ραφτόπουλος, ὁ πειραιώτης Πέτρος Ἀποστολίδης (ὁ κατοπινὸς μέγας καὶ πολὺς Παῦλος Νιρβάνας), ὁ ἐπίσης λευκάδιος Εὐστάθιος Βερροιώτης κι' ἄλλοι. Ἀπὸ τὸν πρῶτο ἐκεῖνο χρόνο, συμπήξαμε ἕνα φοιτητικὸ φιλολογικὸ Σύλλογο, ἐκάναμε διαλέξεις, — ἢ «ἀναγνώσματα», ὅπως τὰ ἔλεγαν τότε, — ἀρχίσαμε νὰ δημοσιεύουμε «ἔργα» μας σὲ διάφορα περιοδικά, ἑφημερίδες κι' ἡμερολόγια, — «Ραμπαγᾶ», «Ἑβδομάδα», «Ἐκλεκτὰ Μυθιστορήματα», «Ἀττικὸ Ἡμερολόγιο», «Ποικίλη Στοά», — ἀργότερα ἰδρύσαμε καὶ δική μας λιγόζωη ἑφημερίδα, — «Ἀθηναί», — καὶ μ' αὐτὴ μας τὴ «δράση», ποὺ μᾶς ἔκανε σιγὰ-σιγὰ γνωστοὺς, μπορέσαμε νὰ γνωριστοῦμε μὲ πολλοὺς παλιούς καὶ νεότερους λογίους, τὸν Εἰρηναῖο Ἀσώπιο, τὸν Δημήτριο Καμπούρογλου, τὸν Δημήτριο Βικέλα, τὸν Μπάμπη Ἀννίνο, τὸν Κλεάνθη Τριαντάφυλλο, τὸν Ἰωάννη Νικολάρα, κι' ἄλλους, διευθυντὲς, συνεργάτες ἢ φίλους τῶν περιοδικῶν καὶ τῶν ἑφημερίδων ὅπου συνεργαζόμαστε καὶ μεῖς. Στὸ γραφεῖο, π.χ., τῶν «Ἐκλεκτῶν Μυθιστορημάτων» τοῦ Χιώτη, ποὺ στὸ τυπογραφεῖο τοῦ τυπωνόταν καὶ τὸ «Ἄστυ», γνωριστήκαμε μὲ τοὺς περισσότερους ἀπὸ τοὺς παραπάνω, κι' ἀκόμα μὲ τὸν Θέμο Ἀννίνο, τὸν Ἰωάννη Δαμβέργη, τὸν Εὐάγγελο Κουσουλάκο, τὸν Μιχαὴλ Μητσάκη... Μόνον ὁ κύκλος τῆς «Ἐστίας», ποὺ τότε ἀκόμα τὴν ἔβγαζε ὁ Γεώργιος Κασδόνης, μᾶς ἦταν ἀπρόσιτος, ὅπως μᾶς ἦταν κλειστὲς κι' οἱ στήλες τοῦ μεγάλου αὐτοῦ περιοδικοῦ, σὰ νὰ λέμε οἱ πύλες τῆς Ἀκαδημίας. Πραγματικῶς, τὰ πρῶτα ἐκεῖνα χρόνια — 1883 ὡς 1885 — ὁ μόνος ἀπὸ τὴν παρέα μας ποὺ ἀξιόθηκε νὰ ἰδῆ τὸνομά του στὴν «Ἔστια» ἦταν ὁ Νικόλαος Σταματέλλος: δημοσιεύθηκε ἕνα διήγημά του, ποὺ τὸ βράβευσαν στὸ διαγωνισμὸ διηγήματος, στὸν ἴδιο ποὺ εἶχα ὑποβάλει κι' ἐγὼ τὸ «Τριακοσιόδραχμον Ἐπαθλον»⁽¹⁾.

(1) Τὸ «Τριακοσιόδραχμον Ἐπαθλον» ἀποκλείστηκε, γιὰτι θεωρήθηκε «προσωπικὴ σάτυρα», καὶ μάλιστα «λίβελλος». Ἐπαινέθηκε ὅμως τόσο πολὺ ἀπὸ τοὺς κριτὲς, ποὺ τὸ ἐχαρκτήριζαν «ἔργον δόκιμον κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὴν οὐσίαν εὐφυοῦς καὶ πεπειραμένου συγγραφέως».

Οἱ ἄλλοι στέλναμε διαρκῶς χειρόγραφα, καὶ διαρκῶς ὁ Νικόλαος Πολίτης, ἀρχισυντάκτης νὰ ποῦμε τότε, μᾶς ἀπαντοῦσε στὴν Ἀλληλογραφία: «ἀκατάλληλον». Ἄλλὰ δὲν ἀπελιζόμαστε. Θὰ ρθῆ, λέγαμε, κι' ἡ δική μας ἢ σειρά, ὅπως εἶχ' ἔρθει καὶ τόσων ἄλλων «νέων», τοῦ Παλαμᾶ, τοῦ Δροσίνη, τοῦ Πολέμη... Αὐτοὶ οἱ τρεῖς ἦταν τότε ἀχώριστοι. Συχνὰ τοὺς ἀπαντούσαμε στὸν περίπατο — στὴ Δενδροστοιχία, στὸ Ζάππειο — καὶ στεκόμαστε νὰ τοὺς κοιτάζουμε μὲ θαυμασμό καὶ μὲ κάποια ζήλεια. Ἦταν σχεδὸν ὁμοίομορφα ντυμένοι, — καί, μὰ τὴν ἀλήθεια, ἀρκετὰ κομψά, — ἔτρεφαν κι' οἱ τρεῖς γενάκια, κι' εἶχαν πάντα στὴ μέση τὸν Παλαμᾶ, ἴσως καὶ τιμητικά, ἀπὸ ἐκτίμηση, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴν συμμετρία, γιατί ἦταν κοντύτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους δυό, πού εἶχαν τὸ ἴδιο ἀνάστημα. Μιὰ μέρα, καθὼς περπατούσαμε ἀπὸ πίσω τους, ὁ Σταματέλλος μὲ ρώτησε:

— Ποιὸς εἶναι καλύτερος ποιητὴς ἀπὸ τοὺς τρεῖς;

— Δὲν ξέρω, τοῦ ἀποκρίθηκα. Ὁ κόσμος θεωρεῖ καλύτερο τὸν Δροσίνη κι' ἔπειτα τὸν Πολέμη. Γιὰ τὸν Παλαμᾶ λέει πὼς εἶναι σκοτεινός.

— Γιατ' εἶναι βαθύς, εἶπε ὁ Σταματέλλος. Ἐγὼ τὸν Παλαμᾶ ἐκτιμῶ περισσότερο.

Ἀπὸ τότε, βλέπετε, ὁ Παλαμᾶς ἦταν ἕνας «βαθύς» ποιητὴς, πού ὁ κόσμος τὸν ἔλεγε «σκοτεινὸ» ἐπειδὴ δὲν τὸν καταλάβαινε.

— κι' ἤμουν μόλις δεκαεφτά χρονῶν ὅταν τὸ ἔγραψα, — ὥστε ὁ Χιώτης τῶν «Ἐκλεκτῶν Μυθιστορημάτων» ἔκρινε καλὸ νὰ τὸ ἐκδώσῃ σὲ βιβλίον (1885). Κι' ἀπὸ τις 3.000 ἀντίτυπα αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως, σὲ λίγα χρόνια δὲν ἔμεινε οὔτ' ἓνα. Σπάνια γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τέτοια ἐπιτυχία, ἀλλὰ ὄχι κι' ἀνεξήγητη: εἶχε κινηθῆ ἡ περιέργεια τοῦ κοινοῦ πρὸς ἓνα «δόκιμον καὶ πεπειραμένον» συγγραφέα... δεκαεφτά μόλις χρονῶν! Σημειώστε πὼς δὲ στάθηκα στὸ πρῶτο μου ἐκεῖνο βιβλίον. Ὁ ἴδιος ἐκδότης μου τύπωσε ἀμέσως κατόπι τὰ μυθιστορήματα «Ἀνθρώπος τοῦ Κόσμου» καὶ «Νικόλαος Σιγαλός», κι' ὕστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια βγήκε κι' ἡ νουβέλλα μου «Μητριὰ», ἀνατύπωση ἀπὸ τὴν «Ἐστία», κι' ὁ Γεώργιος Κασδόνης, τὸ 1891, μοῦ τύπωσε τὰ «Στρατιωτικὰ Διηγήματα». Πέρασαν ὁμοῦς δέκα ὀκταετηρὰ χρόνια — κι' αὐτὸ εἶναι κάπως ἀνεξήγητο — γιὰ νὰ φανῆ νέο μου βιβλίον. Πραγματικῶς, μόλις τὸ 1901 βγήκε ἡ Πρώτη Σειρὰ τῶν «Διηγημάτων» μου. Ἄλλὰ κατόπι οἱ ἐκδόσεις μου ἦταν ἀδιάκοπες.

Κι' ὁμοῦς κανέν' ἀπὸ τὰ μεγάλα ποιήματά του δὲν εἶχε γράψῃ ἀκόμα, οὔτε βιβλίον εἶχε ἐκδώσει, — τὸ πρῶτο του στὴν Ἀθήνα, τὰ «Τραγούδια τῆς Πατρίδος μου», τυπώθηκε τὸ 1886· ἦταν γνωστὸς μόνο ἀπ' ὅσα ἐδημοσίευσεν ἐδῶ κι' ἐκεῖ, καὶ προπάντων στὴν «Ἐστία». Νομίζω πὼς ἀπὸ τότε, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὸ 1886, δημοσιογραφοῦσε καὶ στὴν «Ἐφημερίδα» τοῦ Κορομηλά. Πάντως δὲν εἶχε παντρευτῆ ἀκόμα, καί, ἐργένης, — οἱ ἄλλοι δυὸ εἶχαν ἐδῶ τις οἰκογενεῖς τους, — κρατοῦσε μιὰ κάμαρα στὴν ὁδὸ Σόλωνος, σ' ἓνα μικρὸ παλιὸ σπίτι ἀντικρὺ στὸν κήπο τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου, ὅπου ἦταν μιὰ βρύση καὶ μιὰ λεύκα. Ὁ Σταματέλλος τὸ ἤξερε, καὶ κάθε φορὰ πού περνούσαμε ἀπὸ τὴν ὁδὸ Σόλωνος, — ἐκεῖ κοντὰ ἦταν κι' οἱ δικές μας φοιτητικὲς κάμαρες, καὶ τὰ φοιτητικὰ ἐστιατόρια καὶ καφενεῖα ὅπου συχνάζαμε, — κοντοστεκόταν καὶ κοίταζε, μὴ φαινόταν ὁ ποιητὴς στὸ μικρὸ παράθυρο μὲ τᾶσπρα κουρτινάκια ἢ στὴν καφετιὰ ξώπορτα μὲ τὸ πέτρινο σκαλάκι. Καὶ ψιθύριζε: «Αὐτὸ τὸ δέντρο... αὐτὸ τὸ νερό... πόσο θὰ τὸν ἐμπνέουν!... Γωνιά γιὰ ποιητὴ». Κι' ἀλήθεια, ἡ Ἀθήνα, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, εἶχε ἀκόμα τέτοιες «γωνιές». Σήμερα, τὰ παλιὰ σπιτάκια ἔχουν γίνῃ πολυκατοικίες, οἱ βρύσες τῶν δρόμων ἔχουν στροφέψει, κι' ἂν διατηρεῖται ἀκόμα καμμιά λεύκα, σὰν αὐτὴ τῆς ὁδοῦ Σόλωνος, εἶναι σύμπτωση ἢ θαῦμα...

Καὶ τὰ χρόνια πέρασαν, χωρὶς νὰ ξιωθοῦμε νὰ γνωρίσουμε κι' ἀπὸ κοντὰ τοὺς νέους ποιητὲς πού θαυμάζαμε περισσότερο. Κάποτε ὁμοῦς μπῆκα κι' ἐγώ, μόνος ἀπὸ τὴν παλιὰ φοιτητικὴ παρέα, στὸν πολυπόθητο κύκλο τῆς «Ἐστίας». Ἦταν τότε πού, ἀπὸ τὸν Κασδόνη, πῆραν τὸ μεγάλο περιοδικὸ ὁ Νικόλαος Πολίτης κι' ὁ Γεώργιος Δροσίνης, καὶ τὸ ἀνακαίνισαν. Τὸ καλοκαίρι ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, τὸ χειμῶνα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τοὺς ἔστελνα ἢ τοὺς πῆγαινα — τοὺς εἶχα γνωρίσει καὶ προσωπικὰ — διάφορα ἔργα μου, προπάντων διηγήματα, πού εὐχαρίστως γίνονταν δεκτά. Εἶχε δημοσιευθῆ ἢ «Μητριὰ» μου — τὸ πρῶτο μάλιστα πού μοῦ πληρώθηκε, γιατί τᾶλλα τὰ εἶχα δώσει χάρισμα — καὶ περίμενε τὴ σειρά της, ἐγκερμένη, ἢ «Μαργαρίτα Στέφα». Κάθε Κυριακὴ πρωτὶ, οἱ συνεργάτες, ὅσοι ἦσαν

εἶμαστε στὴν Ἀθήνα, μαζευόμαστε στὸ γραφεῖο τῆς « Ἐστίας », ποὺ εἶχε μεταφερθῆ στὸ σπίτι τοῦ Δροσίνης, στὴν ὁδὸ Παρθεναγωγείου, — τῆ σημερινῆ Περμαζόγλου, — κι' ὁ Πολίτης μᾶς ἐκινόμιζε τοὺς λογαριασμούς, ἐνῶ ὁ Δροσίνης μᾶς ἔδινε « ἰδέες » γιὰ ἄρθρα. Ἐκεῖ λοιπὸν, στὸ σπίτι τοῦ Δροσίνης, μιὰ Κυριακὴ πρωτὶ, ἐγνώρισα — ἐπιτέλους! — καὶ τὸν Παλαμᾶ. Πρέπει νὰ ὁμολογήσω πὼς ἡ συγκίνησή μου θάταν πολὺ μεγαλύτερη, ἂν ἔκανα τὴ γνωριμιὰ αὐτὴ πέντ' ἔξη χρόνια πρωτότερα. Πάντως καὶ τότε δὲ συγκινήθηκα λίγο μὲ τὴ θερμὴ χειραψία καὶ τὰ φιλοφρονητικὰ λόγια ποὺ ἀνταλλάξαμε, λιγιστὰ ὅμως, γιατί οὐτ' ἐγώ, οὐτε ὁ ποιητής, παραμιλούσαμε σὲ τέτοιες περιστάσεις. Ἔτσι γίναμε, ὄχι βέβαια φίλοι, — οὐ, ἀργήσαμε πολὺ γιὰ νὰ γίνουμε καὶ φίλοι, — ἀλλὰ τουλάχιστο γνώριμοι. Χαιρετιόμαστε καὶ μιλούσαμε ὅπου τύχαινε νὰ ἰδωθοῦμε, ὅπως ἓνα φεγγαρόλουστο βράδυ στὸ Νέο Φάληρο — τὸ θυμοῦμαι πολὺ ζωηρὰ — ὅπου κάναμε καὶ τὴν πρώτη μας συζήτηση πάνω σὲ κάποιο θέμα αισθητικό. Κι' ἦρθε τὸ σωτήριο ἔτος 1892. Εἶχα συμπληρώσει τὶς σπουδές μου στὸ Πανεπιστήμιο, — αὐτὸ θὰ πῆ ἀπλούστατα πὼς μοῦ φαίνονταν ἀρχετὰ γιὰ ἓνα λογοτέχνη ὅσα ἐπιστημονικὰ εἶχα μάθει, — κι' ἐπειδὴ δὲν ἦταν πιά ἀπόλυτη ἀνάγκη νὰ μένω τὸ χειμῶνα στὴν Ἀθήνα, καθόμουν στὴ Ζάκυνθο διαρκῶς, ἐνῶ ὡς τότε μόνο κάθε καλοκαίρι πήγαινα. Ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο ἔστειλα τὴ συνεργασία μου στὴν « Ἐστία » καὶ στὸ « Ἄστν », ποὺ στὸ μεταξύ ὁ Θέμος Ἄννινος κι' ὁ συνέταιρός του Δημήτριος Κακλαμᾶνος τὸ εἶχαν κάνει καθημερινὴ ἔφημερίδα, — μᾶλλον φιλολογικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ παρά πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ, — κι' ἀπὸ τὴν Ἀθήνα οἱ διαχειριστὲς μοῦ ἔστειλαν ταχτικά τὴν ἀμοιβή μου — χαρτονομίσματα σὲ γράμματα συστημένα, γιατί τότε ἀκόμα δὲν ὑπῆρχαν ταχυδρομικὲς ἐπιταγές. Συνέβηκέ ὅμως νὰ μὲ χοριαστῆ ὁ Δροσίνης, ποὺ μετὰ τὴν ἀποχώρησή τοῦ Πολίτη εἶχε μείνει μόνος διευθυντὴς κι' ἐκδότης τῆς « Ἐστίας », γι' ἀρχισυντάκτη τοῦ περιοδικοῦ, καὶ μοῦ ἔγραψε ρωτώντας ἂν μπορούσα νὰ πάω. Καὶ γιατί ὄχι; Θὰ ἔγραφα σὲ κάθε φυλλάδιο τὴν « Ἀθηναϊκὴ Ἠχώ » μὲ τὸ ψευδώνυμο Ἀντίλαλος, θὰ ἔγραφα ἀκόμα, ἀνω-

νύμως, τὰ λεγόμενα « ψιλὰ », — φιλολογικὴ χρονικά, εἰδήσεις, σχόλια, ἀλληλογραφία κτλ., — καὶ γιὰ τὰ ταχτικά αὐτά, θὰ μοῦ ἔδινε 150 δρ. τὸ μῆνα, χωριστὰ γιὰ τὰ ἔκτακτα, διηγήματα, μυθιστορήματα, ἄρθρα, ποὺ θὰ μοῦ τὸ πλήρωνε 10 δρ. τὴ σελίδα, ὅπως καὶ πρῶτα. Ἦταν λοιπὸν μιὰ βᾶση. Συγχρόνως ὁ Κακλαμᾶνος, ἀφοῦ θάμουν πιά στὴν Ἀθήνα, θὰ μ' ἔπαιρνε ταχτικὸ συντάκτη στὸ « Ἄστν », γιὰ ἓνα χρονογράφημα καθεμέρα καὶ μερικοὺς « παραγράφους », μὲ 250 δρ. τὸ μῆνα. Ἔτσι, ἀπὸ τὸ 1892, ἐγκαταστάθηκα ὀριστικὰ στὴν πρωτεύουσα, καὶ κέρδιζα μὲ τὴν πέννα μου ἀπάνω ἀπὸ 500 δρ. τὸ μῆνα, ποὺ δὲν τὶς εἶχε τὸν καιρὸ ἐκεῖνο, ὅπως μοῦ ἔλεγε ὁ ἀγαπητὸς μου Ἐμμανουὴλ Λυκούδης, « οὐτε καλὰ - καλὰ ὁ πρωθυπουργός »!

Κι' ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς; ὁ μέγας κίλλα ποιητής, ποὺ εἶχ' ἐκδώσει τὸν ἴδιο χρόνον τὴν περίφημη συλλογὴ « Τὰ Μᾶτια τῆς Ψυχῆς μου », καὶ, τρία χρόνια πρωτότερα, τὸν πανηγυρικὰ βραβευμένον « Ὑμνον εἰς τὴν Ἀθηναῖν »; Ἀμφιβάλλω ἂν ἐκέρδιζε τὰ μιστά μου. Γιατί δὲν εἶχε παρὰ ἓνα μισθὸ στὴν « Ἐφημερίδα » τοῦ Κορομηλά — κι' ἀργότερα στὸ « Ἐμπρός » τοῦ Καλαποθάκη — καὶ τὰ ἔκτακτα ἀπὸ τὴν ἔκτακτη συνεργασία του στὴν « Ἐστία » κι' ἄλλοῦ. Τὴ θέση του στὸ Πανεπιστήμιο, ποὺ τὸν ἀνακούφισε σημαντικὰ καὶ τὸν ἐξασφάλισε, δὲν τὴν πῆρε παρὰ ὕστερ' ἀπὸ πολλὰ χρόνια. Καὶ τώρα ποὺ τὰ συλλογιέμαι ὄλ' αὐτά, μοῦ ἔρχεται ἡ ἀπορία: ἦταν ὁ Δροσίνης χορεύστηκε ἀρχισυντάκτη στὸ περιοδικό του, γιατί δὲν πῆρε τὸν Παλαμᾶ, ποὺ τὸν εἶχε δίπλα του, παρὰ φώναξε μένα ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο; Ὅσο κι' ἂν ἐκτιμοῦσε κι' ἀγαποῦσε καὶ μένα ὁ Δροσίνης, μπορεῖ νὰ μὴν ἀγαποῦσε καὶ νὰ μὴν ἐκτιμοῦσε περισσότερο τὸν Παλαμᾶ, ποὺ καὶ πατριώτης του ἦταν, καὶ παλιὸς ἀδελφικός του φίλος, μὰ καὶ μέγας ποιητής, ὁ μεγαλύτερος ἀπ' τοὺς νέους, ποὺ πρῶτος ὁ διευθυντὴς τῆς « Ἐστίας », χωρὶς ἴχνος ἀντιζηλίας καὶ φθόνου, τὸ ἀναγνώριζε καὶ τὸ βροντοφωνοῦσε: Ἀλλὰ γι' αὐτὸ ἀκριβῶς! Ὁ Δροσίνης, γιὰ τὰ « ψιλὰ » τῆς « Ἐστίας », — ἐκεῖνα ποὺ ἔγραφε ὡς τότε ὁ Νικόλαος Πολίτης, — ἤθελε ὄχι ποιητὴ, καὶ μάλιστα μεγάλο, παρὰ πεζογράφου. Οὔτε τὸν Πολέμη θάπαιρνε ποτέ,

οὔτε τὸν Μαλακάση. Μόνο ὁ Μητσάκης θὰ τοῦ ἔκανε, ἂν ἦταν λιγότερο ἀσυμβίβαστος, κι' ὁ Καρκαβίτσας, ἂν ἦταν περισσότερο διαβασμένος. Ἀλλὰ ἡ περίπτωση ἐξηγεῖται κι' ἀπὸ κάτι γενικώτερα, σχεδὸν καθολικό. Στὰ νεότερα χρόνια — στὰ παλιὰ μπορεῖ νάταν ἀλλιῶτικα — οἱ πεζογράφοι, μὲ τὴν πέννα τους, περδίζουσαν πάντα περισσότερα ἀπὸ τοὺς ποιητές. Ἄν ἐξαιρέσουμε τοὺς ποιητὲς ποὺ γράφουν καὶ θεατρικὰ ἔργα μ' ἐπιτυχία, οἱ ἄλλοι, ποὺ περιορίζονται στὰ λυρικά, εἶναι ἀδύνατο νάποζοῦν ἂν δὲν κάνουν καὶ κάποια ἄλλη « βιοποριστικὴ » ἐργασία. Τὰ ἐκτενῆ πεζογραφήματα ἀμείβονται καλύτερα, στίς ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικὰ, ἀπὸ τὰ σύντομα ποιήματα, καὶ βιβλία μὲ διηγήματα καὶ μυθιστορήματα πουλιοῦνται πολὺ περισσότερο ἀπὸ τίς λυρικές συλλογές. Κι' ἂν αὐτὸς εἶναι ὁ κανόνας, δὲν μποροῦσε νάποτελέσῃ ἐξαίρεση ὁ Παλαμᾶς, ὅσο ἐξαιρετικὸς κι' ἂν ἦταν. Ἄλλωστε κι' ἡ μεγάλη δόξα, ἐκείνη ποὺ « ἐξαργυρώνεται », ἄργησε νὰ τοῦ ἔρθῃ. Γιὰ πολλὰ χρόνια ὁ ποιητὴς τῆς « Ἀσάλευτης Ζωῆς » καὶ τοῦ « Δωδεκάλογου » ἦταν ὁ βαθύς, ὁ σκοτεινός, ὁ ἀκατάληπτος, καὶ φυσικὰ ὁ ἀπρόσιτος στὸ μεγάλο κοινό. Γιὰ νὰ τὸν γνωρίσῃ, νὰ τὸν ἀναγνωρίσῃ, νὰ τὸν καταλάβῃ, νὰ τὸν ἀγαπήσῃ κι' ὁ κόσμος, ὥστε νάγοράξῃ τὰ βιβλία του, χρειάστηκε πολλὴ ἐργασία, κι' ὄχι ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ τὸν ἴδιο, παρ' ἀπὸ τοὺς φίλους καὶ θαυμαστὲς του.

* *

Τὸν ξαναβρῆκα παντρεμμένο. Κατοικοῦσε μὲ τὴ γυναῖκα του καὶ τὰ παιδάκια του στὸ ἱστορικὸ πιά σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀρ. 2, στὸ μεσαῖο. Δὲν ξέρω πότε ἀκριβῶς ἔγινε ὁ γάμος του, ἀλλὰ, ὅπως μοῦ ἔλεγε ἀργότερα ἡ κυρία Παλαμᾶ, αὐτὴ μόνη τῆς τὸν ἔκαμε, γιατί, « ἂν περιμενε ἀπὸ τὸν Κωστῆ, δὲ θὰ γινόταν ποτέ ». Μαρία Βάλβη τὴν ἔλεγαν τὴν πολυαγαπημένη τοῦ ποιητῆ, κι' ἦταν μιὰ ἀπ' τίς τρεῖς νιόνυφες Μαρίες τοῦ κύκλου μας, τίς ὡραιότατες, ποὺ καθεμιά, στὸν τύπο τῆς, ἦταν τὸ τέλειο: Μαρία Φιλοσοφοπούλου - Πολίτη ἢ δεύτερη, καὶ Μαρία Κασσαβέτη - Δροσίνη ἢ τρίτη. Θυμοῦμαι τὸν Παλαμᾶ, ἐκείνο τὸν καιρὸ, νὰ σέρνῃ ἀπ' τὸ χέρι ἓνα χαριτωμένο

ἀγοράκι μὲ μποῦκλες, μαύρη βελουδένια μπλουζίτσα καὶ γαλάζια ζώνη: ἦταν ὁ Λέανδρός του. Ἀλλὰ εἶχε κι' ἓνα λίγο μεγαλύτερο κοριτσάκι, τὴ Ναυσικούλα, κι' ἀργότερα ἀπόχτησε ἀκόμα ἓνα ἀγοράκι, τὸ λιγόζωο καὶ πολὺκλαυστο Ἄλκη τοῦ « Τάφου ». Δὲ θυμοῦμαι τώρα πότε καὶ πῶς μπῆκα καὶ στὸ σπίτι τοῦ φίλου μου, ποὺ πρωτύτερα μόνο ἔξω καὶ στοῦ Δροσίνῃ τὸν συναντοῦσα. Θυμοῦμαι μόνο πῶς ἀπ' ὄλα τὰ σπίτια τῶν « λογίων » ὅπου ἐσύχναζα, — τοῦ Εἰσηναίου Ἀσωπίου, τοῦ Ἀγγέλου Βλάχου, τοῦ Δροσίνῃ, τοῦ Σουρῆ καὶ τῆς κυρίας Παρρέν, — στοῦ Παλαμᾶ βρισκόμουν καλύτερα. Χωρὶς νὰ τὸ καταλάβω κι' ἐγώ, βρέθηκα « τοῦ σπιτιοῦ του ». Γιὰτὶ ἔτσι λέει κι' ὁ ποιητὴς στὴ μελέτη ποὺ ἔγραψε γιὰ μένα στὰ « Παναθήναια », καὶ ποὺ τὴν ἔβαλε ὕστερα σὰν πρόλογο στὴν πρώτη ἐκδοσὴ τοῦ « Κόκκινου Βλάχου ». Στὴν ἀρκετὰ περίεργη αὐτὴ μελέτη, ποὺ μὲ ζωγραφίζει ἀπὸ πολλὲς μεριές, ὁ Παλαμᾶς λέει πῶς, ὅσο συχνὰ κι' ἂν πῆγαινα στὸ σπίτι του, καὶ σ' ὅποιαν ὥρα, δὲν τὸν ἐνοχλοῦσα ποτέ, γιατί εἶχα τὸ σπάνιο χάρισμα νὰ τὸν ἀφίνω ἐλεύθερο σὰ νάταν μόνος: Ἄν ἤθελε, μιλοῦσε ἂν ἤθελε, σῶπαινε ἂν ἤθελε, διάβαζε ἂν ἤθελε, ἔγραφε... Ἄλλ' αὐτὰ εἶναι μόνο ὡραῖα λόγια, ὅπως καὶ πολλὰ ἄλλα στὴ μελέτη ἐκείνη⁽¹⁾. Πολλὲς φορὲς κατάλαβα τὸν Παλαμᾶ νὰ ἐνοχλῆται, νὰ δυσφορῆ ἀπὸ τὴν παρουσίᾳ μου στὸ σπίτι του. Κι' ἂν ἐξακολουθοῦσα νὰ « κάνω τὸν κοντὸ » καὶ νὰ πηγαίνω, ἦταν μόνο γιατί τὸν ἀγαποῦσα κι' εἶχα ὅλη τὴν πεποίθηση πῶς, μὲ τὸν καιρὸ, θὰ τῷ βλεπε κι' ὁ ἴδιος. Ἐκεῖνο, ἀλήθεια, ποὺ ἔκανε τὸν Παλαμᾶ νὰ μὴ μὲ θεωρῆ ἀληθινό του φίλο, ἦταν ἡ φυσικὴ του καχυποψία. Ἐνόμιζε πῶς δὲν τὸν ἐκτιμοῦσα ὅσο ἔπρεπε, πῶς ὑπονόμευα τὴ δόξα του, ἴσως κι' ἀπὸ φθόνο.

(1) Ὁ Ζαχαρίας Παπαντωνίου, θυμοῦμαι, ἔλεγε πῶς ὁ Παλαμᾶς « τὰ μασοῦσε » σὰ νὰ μὴν ἤθελε « νὰ τὰ πῆ καθαρά », οὔτε τὰ κακά, μὴ οὔτε καὶ τὰ καλά. Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ Δηληγιάννης ἀπόφευγε νὰ χρίσῃ κάποιον ὡς ὑποψήφιο τοῦ κόμματος, κι' ὁ κόσμος, κάτω ἀπ' τὸ μπαλκόνι του, τοῦ ἐφώναζε: « Πές το, γέρο! πές το! » Κι' ὁ Παπαντωνίου ἐπρόσθετε: « Ἔτσι τώρα καὶ μεῖς πρέπει νὰ μαζευτοῦμε στὴν ὁδὸν Ἀσκληπιοῦ, κάτω ἀπ' τὰ μπαλκονάκια τοῦ Παλαμᾶ, καὶ νὰ τοῦ φωνάξουμε: Πές το, γέρο! πές το! »

κι' ἦταν στιγμές πού βεβαιωνόταν γι' αὐτό, εἴτε ἀπὸ μιὰ φράση μου σ' ἓνα ἄρθρο, πού τὴν παρεξηγοῦσε, εἴτε ἀπὸ μιὰ κριτικὴ μου γιὰ ἔργο του, πού δὲν ἦταν ὅπως τὴν ἠθέλε, π. χ. γιὰ τὴν «Τρισυγγενή» ὅταν τυπώθηκε σὲ βιβλίο (1903). Ποτὲ βέβαια δὲ μοῦ παραπονέθηκε, ποτὲ δὲ μοῦ φανέρωσε τὴν αἰτία τῆς δυσφορίας του ἢ τῆς ἐχθρας. Μόνο μιὰ φορά — ὅπως θὰ διηγηθῶ παρακάτω μιλώντας γιὰ τοὺς ἔρωτές του — μοῦ ἔστειλε ἓνα κακὸ γράμμα, πού μ' ἔκαμε νὰ μὴν ξαναπατήσω στὸ σπίτι του, παρ' ἄφοῦ, μετανιωμένος, μ' ἔκάλεσε ὁ ἴδιος. Ἄλλὰ ἐκεῖνο πού περίμενα ἔγινε. Μιὰ περίσταση τοῦ ἔδειξε πόσο ἀληθινός του φίλος ἦμουν. Κι' ἀπὸ τότε — κάλλιο ἀργά παρά ποτὲ — ἡ χαρά του ἦταν νὰ με βλέπη καὶ στὸ σπίτι του. Μόνο πού δὲν μπορούσα πιά νὰ πηγαίνω συχνὰ ὅπως πρῶτα, — ἀφότου μάλιστα ἄφησε τὸ ἱστορικὸ σπίτι τῆς ὁδοῦ Ἀσκληπιοῦ, στὸ καινούργιο του δὲν πῆγα οὔτε μιὰ φορά, — ἀλλὰ δὲν ἄφηνε εὐκαιρία χωρὶς νὰ μοῦ γράψῃ ἓνα θερμὸ γράμμα, πότε συγχαρητήριο, πότε συλλυπητήριο, καὶ σὰν Ἀκαδημαϊκός, ὁ Παλαμᾶς προετοίμασε τὴν εἴσοδό μου στὴν Ἀκαδημία, γράφοντας μιὰν ἐνθουσιωδέστατη «ἐκθεση» γιὰ τὸ λογοτεχνικὸ μου ἔργο. Τίποτα πιά δὲν τὸν ἐμπόδιζε νὰ δείχνῃ ὅλη τὴν ἐχτίμηση πού μοῦ εἶχ' ἐξαρχῆς. Θυμοῦμαι καὶ τοῦτο, πῶς τιμητικὸ γιὰ μένα ἀπ' ὅλα: Κάποτε, τὰ τελευταῖα χρόνια, ὁ πρῶν πολέμιος καὶ κατόπι θαυμαστῆς «Νουμᾶς» ἔγραψε: «Ὅ,τι εἶναι στὴν ποίηση ὁ Παλαμᾶς, εἶναι στὴν Πεζογραφία ὁ Ζενόπουλος». Στενοχωρήθηκα, γιατί ἐνόμισα πὼς αὐτὸ δὲ θάρσενε τοῦ Παλαμᾶ. Κι' ὅταν τὸν εἶδα, τοῦ εἶπα: «Δὲν παραδέχομαι αὐτὸ πού ἔγραψε γιὰ μᾶς τοὺς δυὸ ὁ Ταγκόπουλος στὸ περασμένο φύλλο τοῦ «Νουμᾶ». «Ἐγὼ ὅμως τὸ παραδέχομαι, μοῦ ἀποκρίθηκε. Καὶ τὸ εἶδα μάλιστα πρὶν τυπωθῆ.» Ἐπρεπε νὰ τὸ ὑποθέσω. Ἦταν δυνατό νὰ γράψῃ τέτοιο πρᾶγμα ὁ Ταγκόπουλος στὸ «Νουμᾶ», τὸ «ἐπίσημο ὄργανο» τοῦ Παλαμᾶ, ἂν δὲν εἶχε τὴν ἔγκριση καὶ τὴν ἀδεία του;

Ἄλλ' ἄς γυρίσουμε στὸ ἱστορικὸ σπίτι, γιὰ νὰ ἰδοῦμε τὸ συγγενικὸ καὶ τὸ φιλικὸ περίγυρο τοῦ ποιητῆ. Ἀπὸ τὴν ξωπορτα τοῦ δρόμου, ἀνοιχτὴ πάντα, — ἦταν

κοινὴ γιὰ τὸ ἰσόγειο καὶ τὸ πάνω πάτωμα, — ἔμπαινες σὲ μιὰ στενόμακρη αὐλὴ, ἀνέβαινες μιὰν ἐξωτερικὴ πέτρινη σκάλα, καὶ βρισκόσουν μπροστὰ σὲ μιὰν ἀπλὴ μικρὴ πόρτα, πάντα σχεδὸν κλειστὴ. Χτυποῦσες ἓνα μικρὸ μπατταδοῦρο, — αὐτὸν θυμοῦμαι, ὄχι κουμπὶ ἠλεκτρικοῦ κουδουνιοῦ, — καὶ συνήθως σοῦ ἀνοίγε μιὰ μικρὴ ὑπηρέτρια. Κάποτε ὅμως κι' ἡ κυρία Παλαμᾶ ἢ ἴδια, ἢ ἔν' ἀπὸ τὰ παιδιά. Πρῶτα ἓνας συνηθισμένος διάδρομος, μὲ μιὰ πόρτα ἀριστερὰ καὶ δυὸ δεξιὰ, πού παρακάτω ἀνοίγόταν, πλάταινε, ἔστριβε, καὶ σχηματίζε ἓνα εἶδος χῶλλ. Στὸ χῶλλ αὐτό, ἀρκετὰ μεγάλο, γευματίζε καὶ δειπνοῦσε ἡ οἰκογένεια, ἐργαζόταν ἢ κυρία Παλαμᾶ, καὶ γύρω της, στὸ ἴδιο τραπέζι, μελετοῦσαν τὰ παιδιά. Τὸ βράδυ ὅμως τῶν δεξιῶσεων, καὶ τὸ χῶλλ αὐτὸ γινόταν «σαλόνι». Τὰ πρῶτα χρόνια, τὸ ἀριστερὸ δωμάτιο μὲ τὰ δυὸ παράθυρα πρὸς τὴν αὐλὴ — μεσημβρινὸ καὶ δυτικὸ — ἦταν τὸ γραφεῖο - σαλόνι τοῦ ποιητῆ, καὶ τὸ δεξιὰ πρῶτο δωμάτιο, μὲ δυὸ παράθυρα κι' αὐτό, — μεσημβρινὸ πρὸς τὴν αὐλὴ καὶ ἀνατολικὸ πρὸς τὸ δρόμο, — ἦταν ἡ κρεβατοκάμαρά του. Ἀργότερα ἔγινε ἀμοιβαία μετάθεση, καί, γιὰ νὰ ἰδῆς τὸν Παλαμᾶ, ἔπρεπε νὰ χτυπήσῃς τὴν πρῶτη δεξιὰ πόρτα τοῦ διαδρόμου. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς τὰ τελευταῖα χρόνια αὐτὴ ἀνοίγε πολὺ πῶς δύσκολα παρά ἢ ἀντικρυνή της τὰ πρῶτα, πού τὸν περισσότερο κιόλα καιρὸ ἔμενε κι' δλάνοιχτη. Κι' ἀκόμα, ἡ γραφικὴ ἀκαταστασία τῶν χαρτιῶν, τῶν περιοδικῶν, τῶν βιβλίων, — πού πολλὰ σχηματίζαν στοῖβες καὶ σωροὺς στὰ τραπέζια, στὸ ντιβάνι, ἀκόμα καὶ στὸ πάτωμα, γιατί δὲν ὑπῆρχε πιά τόπος στὰ ράφια, — στὸ δεύτερο αὐτὸ γραφεῖο ἦταν πολὺ μεγαλύτερη παρὰ στὸ πρῶτο. Τώρα βέβαια ὁ ποιητῆς ἦταν ἀσύγκριτα πῶς ἐνδοξός ἀλλὰ τί τὰ θέλετε, μοῦ φαίνεται πὼς τότε ἦταν ἀσύγκριτα πῶς εὐτυχής. Κι' ἀκόμα πῶς εὐτυχής, χωρὶς ἄλλο, θάταν στὸ πρῶτο του σπίτι, ὅπου ἐγὼ δὲν τὸν εἶδα ποτέ. Ἄν δὲν κάνω λάθος, τὸ σπίτι αὐτό, πού τῶπιασε μόλις παντρεύτηκε, βρισκόταν στὴν ὁδὸ Πινακωτῶν, τὴν κατοπινὴ Χαριλάου Τρικούπη, λίγο πῶς ψηλὰ ἀπὸ τὴν κάθετη ὁδὸ Σόλωνος. Ἄλλὰ δὲν ἔμεινε πολὺ: μὲ ἀπερίγραπτη φρίκη, ἢ νιόπαντρη κυρία Παλαμᾶ ἀνακάλυψε πὼς τὸ

κάτω πάτωμα ἦταν κρυφὸς «οἶκος ἀνοχῆς». Κι' ὅπου φύγη - φύγη...

Τὴν οἰκογένεια, καθὼς εἶπαμε, τὴν ἀποτελοῦσαν τὸ ἀντρόγγυνο καὶ τὰ παιδιὰ, μόνον δυό, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ μικρότερου, τοῦ Ἄλκη (1898). Συγγενεῖς τους ἀπὸ τὸν πατέρα, δὲν ἔβλεπα παρὰ μόνον τὸν ἀδελφὸ του, τὸν Χρηστάκη Παλαμᾶ, πού γύριζε στὶς ἐπαρχίες σὰ νομάρχης, ἀλλὰ συχνὰ βρισκόταν καὶ στὴν Ἀθήνα. Ἦταν ἕνας μεσόκοπος με μπαρμπετόνια καὶ με γυαλιά, πολὺ διαφορετικὸς τύπος ἀπὸ τὸν ποιητὴ, ἂν καὶ τοῦ ἔμοιαζε λίγο στὸ πρόσωπο, — ἡ Ναυσικᾶ ἴσως ἔμοιαζε περισσότερο τοῦ θεοῦ - Χρηστάκη, — εὐχάριστος ἄνθρωπος καὶ γλυκομίλητος. Συγγενεῖς τους ὁμως ἀπὸ τὴ μητέρα, πού κι' αὐτὴ καταγόταν ἀπὸ τὸ Μεσολόγγι, ἐγνώρισα στὸ σπίτι ἀρκετούς: τὸν ἀδελφὸ της Πανταλέοντα Βάλβη, ἀξιωματικὸ τῆς χωροφυλακῆς, καὶ τὴ γυναῖκα του, πού εἶχαν κι' ἕνα ὠραιότατο κορίτσι, — κάποτε, νομίζω, γιὰ ἕνα φεγγάρι, ἡ δ. Βάλβη βγήκε καὶ στὸ θέατρο, — καὶ τὴν ἀδελφή της, τὴν Ὀλγα Βάλβη, μιὰ αἰθέρια κόρη, ἀληθινὴ νεράιδα, — καθόταν μάλιστα καὶ στὸ Φάληρο, — πού ὅλοι οἱ τότε νεαροὶ τῆς παρέας τῆς κάναμε κόρτε κι' ἐλπίζαμε νὰ διαλέξῃ κανέναν ἀπὸ μᾶς, ὅσπου μᾶς τὴν πῆρε ἄλλος, ξένος, ὁ Βατικιώτης. Ἀλλὰ κι' αὐτὸς σὲ λίγο ἔγινε καλὸς μας φίλος, καὶ με μεγάλη μας εὐχαρίστηση τὸν βλέπαμε συχνὰ στὸ σπίτι τοῦ ποιητῆ σὰν ἄντρα τῆς γυναικαδέλφης του Ὀλγας. Ἦταν ἀκόμα δυὸ μεγαλοκοπέλλες, δεσποινίδες Βάλβη, ξαδέλφες τῆς κυρίας Παλαμᾶ, συμπαθητικώτατες Λιγοπρόσωπος λοιπὸν ἦταν ὁ συγγενικὸς περιγυρος. Ἀλλὰ κι' οἱ φίλοι τῆς οἰκογένειας — ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λογίους — δὲν ἦταν περισσότεροι. Θυμοῦμαι τὸν Μ. Στελλάκη, ἀδελφὸ τοῦ περιφημοῦ δικαστικοῦ Ξενοφώντα, πού καθόταν στὸ ἰσόγειο τοῦ ἴδιου σπιτιοῦ τῆ δ. Εἰρηνούλα Νικολαΐδη, ἀδελφὴ τῆς σπιτονοικοκυρᾶς κυρίας Ὀρλώφ, πού καθόταν στὸ ἀπάνω κι' εἶχε καὶ δυὸ κόρες συνομήλικες τῆς Ναυσικᾶς τὸν ἄντρα τῆς κυρίας Παρρέν, τὸν ὠραῖο Ζάν, — ἡ κυρία Παρρέν ἦταν ἀπὸ τοὺς λογίους, — τὴν ἀδελφὴ τῆς Ἀθηνᾶ, τὴν κατοπινὴ κυρία Μοντούρη, τὶς ἀδελφές Στάμπα καὶ τὴν κυρία Πολιτάκη, ἀπὸ τὸν κύκλο ἐπίσης τῆς «Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν». Ἀλλὰ ἡ Εἰρη-

νούλα Νικολαΐδη, ἡ γνωστότατη κατόπι ἀπὸ τὴ δράση της στὸ Λύκειο τῶν Ἑλληνίδων, ἦταν ἡ πιὸ οἰκεία ἀπ' ὅλες κι' ἀπὸ ὅλους. Ἀφοσιωμένη ἀληθινὰ στὸν ποιητὴ καὶ στὴν οἰκογένειά του, δὲν ἔλειπε μέρα ἀπὸ τὸ σπίτι, — ἂν δὲν κατέβαινε τὸ πρωί, θὰ κατέβαινε τἀπόγευμα ἢ τὸ βράδυ, — καὶ σὲ κάθε περίσταση, χαρούμενη ἢ θλιβερή, βρισκόταν, πού λένε, «στὰ μέσα καὶ στὰ ἔξω». Ὁ Παλαμᾶς τὴν ὑπεραγαποῦσε καταλάβαινα μάλιστα πὼς τὴν εἶχε συνηθίσει τόσο πολὺ, ὥστε δὲν μπορούσε νὰ κάμῃ χωρὶς αὐτὴν. Καὶ βέβαια ἀπὸ νᾶξι, ἀπὸ καμάρι, ἔκανε καμμιά φορὰ πὼς τὸν ἐνοχλοῦσε. «Ὁχι ἀδελφέ, ἔλεγε στὴ γυναῖκα του, βαρέθηκα! Μὰ τί εἶν' αὐτὸ πού πάθαμε μεῖς; Ἀνάσταση χωρὶς Εἰρηνούλα δὲν μπορούμε νὰ κάμουμε, οὔτε Χριστοῦγεννα, οὔτε Πρωτοχρονιά, οὔτε τίποτα! Αἰωνίως ἡ Εἰρηνούλα!» Κι' ἡ κυρία Παλαμᾶ γελοῦσε. Γιατὶ ἤξερε καλὰ τί ἐσήμαινε ἡ γρίνια τοῦ ἀντρός της... (')

Ὅσο γιὰ τοὺς λογίους πού ἐσύχναζαν στοῦ Παλαμᾶ, ἦταν πάρα πολλοί, πάντα ὁμως λιγότεροι ἀπὸ ἐκείνους πού ἐσύχναζαν στοῦ Σουρῆ. Γιατὶ αὐτὰ τὰ δυὸ ἦταν τὰ κυριότερα «φιλολογικὰ σαλόνια» τῆς ἐποχῆς. Μὲ τὴ διαφορὰ πὼς τοῦ Σουρῆ ἦταν κάπως δημοκρατικώτερο, καὶ τοῦ Παλαμᾶ ἀριστοκρατικώτερο, ἐκλεκτικώτερο, ἢ, νὰ ποῦμε καλύτερα, οἱ θαμῶνες τοῦ πρώτου οὔτε λόγιοι ἦταν ὅλοι, οὔτε ὁμοῖδεᾶτες, — σύχναζαν κι' ἄνθρωποι τοῦ κόσμου, ἀνακατεύονταν καὶ δημοτικιστὲς με γλωσσαμύντορες, — ἐνῶ τοῦ δεύτερου, ἐκτὸς ἀπὸ

(') Κάποτε ὁ Κώστας Χατζόπουλος, βρισκόμενος στὸ Μόναχο, σοφίστηκε νὰ μᾶς παίξῃ μιὰ χοντρή φάρσα, νὰ μᾶς κάμῃ τὸν τρελλό. Μᾶς ἔστειλε λοιπὸν ἀσυνάρτητα, ἐξωφρενικὰ γράμματα, καὶ στὴν Εἰρηνούλα ἐκτενέστατα καὶ θερμότητα... ἐρωτικά. Τοῦ Παλαμᾶ τοῦ κακοφάνηκε. Τὸ βρῆκε πολὺ ἄσχημο, πολὺ ἄπρεπο παιχνίδι, εἰς βάρος ἐνὸς κοριτσιοῦ σὰν τὴν Εἰρηνούλα. Μᾶς ἔλεγε συχνὰ: «Ἄνθρωπος πού κάνει τὸν τρελλό, δὲν μπορεί παρὰ νὰ εἶναι λιγάκι». Κι' ὅταν ὁ Χατζόπουλος γύρισε στὴν Ἀθήνα, ὁ ποιητὴς τοῦ ἔκαμε πολὺ κακὴ ὑποδοχή. Τοῦ τὸν παρουσίασε ὁ Νιρβάνας — τὸ διηγεῖται κάπου ὁ ἴδιος — λέγοντάς του: «Ἴδου ὁ Χατζόπουλος πού θεραπεύθηκε πιά». Κι' ὁ Παλαμᾶς, ψυχρὰ καὶ χωρίς νὰ τοῦ δῖνῃ τὸ χέρι: «Ἄ, ὄχι! γιὰ μένα εἶναι καὶ θὰ εἶναι πάντα τρελλός!» Δὲν τοῦ συγχωροῦσε, βλέπετε, τὴν ἀσέβειά του πρὸς τὴν Εἰρηνούλα.

τοὺς μετρημένους φίλους, οἱ ἄλλοι ὅλοι ἦταν λόγιοι, κυρίως λογοτέχνες, κι' ἀπάνω κάτω τῆς ἴδιας Σχολῆς. Ποτέ, ἀξαφνα, δὲ θὰ πατοῦσαν στοῦ Σουρῆ ὁ Κώστας Χατζόπουλος ἢ ὁ Γιάννης Καμπύσης· τί κοινὸν εἶχαν αὐτοὶ μὲ τὸ «στιχουργό», ὅπως τὸν ἔλεγαν, τοῦ «Ρωμηοῦ». Στοῦ Παλαμᾶ ὅμως, ἕναν καιρὸ, ἦταν τακτικοί. Ποτέ, πάλι, δὲ θὰ πατοῦσαν στοῦ Παλαμᾶ ὁ Ι. Μ. Δαμβέρογης ἢ ὁ Μπάμπης Ἄννινος ἢ ὁ Γιάννης Πολέμης, πού ἀπὸ τῆ στιγμῆ πού ὁ ποιητὴς τοῦ «Ὑμνου εἰς τὴν Ἀθηναῖν» κατάντησε «ἀρχιμαλλιαρός», δὲν ἠθελαν οὔτε νὰ τὸν ἀκοῦνε στοῦ Σουρῆ ὅμως πῆγαιναν κάθε βράδυ, κι' ὅταν δὲ συζητοῦσαν μὲ τοὺς τυχρὸν ἀντίθετους γιὰ τὴ γλῶσσα, ἐπαιζαν μᾶζους ἢ πόκερ, ἢ μᾶλλον ἢ κυρία Σουρῆ σφίσηκε τὸ πολὺ ἢ λίγο σ' ὅλους ἀγαπητὸ χαρτοπαίγνιο, γιὰ νὰ μὴ συζητοῦν «κι' ἐξάπτεται ὁ Γιώργος». (Πραγματικῶς, ἕνα βράδυ, πάνω στὴ συζήτηση, ὁ «στιχουργός» τοῦ «Ρωμηοῦ» ἐφώνησε: «Μωρ' ἐμένα θὰ μοῦ μάθουν τώρα τὴ γλῶσσα ὁ Ψυχάρης κι' ὁ Παλαμᾶς;!» καὶ χτύπησε τόσο δυνατὰ τὸ τραπέζι, πού κόντευε νὰ σπάσῃ τὸ κοκκαλιάρικο χέρι του.) Στοῦ Παλαμᾶ δὲν ἤξεραν τί θὰ πῆ τράπουλα· κι' ἂν ἔβλεπε κανένας τὸν ποιητὴ νὰ παίξῃ, ἔστω καὶ κοντσίνα, δὲ θὰ ἐπίστευε τὰ μάτια του, ὅπως κι' ἂν τὸν ἔβλεπε νὰ χορεύῃ. Ἦταν ὅμως καὶ μερικοὶ «ἀμφίβιοι», πού συχνάζαν καὶ στὰ δυὸ σαλόνια, — ἕναν καιρὸ στοῦ ἕνα, ἕναν καιρὸ στοῦ ἄλλο, — ὅπως ὁ Ἄντρεϋς Καρκαβίτσας, ὁ Μίλτος Μαλακάσης κι' ἐγώ. Ἀπὸ τοὺς χρωματισμένους, τοὺς φανατικούς καὶ τοὺς τακτικούς τοῦ Παλαμᾶ, θυμοῦμαι ἀκόμα τὸν Γιάννη Γρυπάρη, τὸν Γιάννη Βλαχογιάννη καὶ τὸν Στέφανο Μαρτζώκη (νάποτε ὁ τελευταῖος φαντάστηκε πὼς ὁ Παλαμᾶς δὲν τὸν ἐκτιμοῦσε ὅσο ἔπρεπε, καὶ δὲν ξαναπάτησε, μεταπηδώντας ἀπότομα στὶς τάξεις τῶν ἐχθρῶν). Ὅσο γιὰ τὸ Γεώργιο Δροσίνη, πού θὰ περίμενε κανένας νὰ εἶναι ἀπὸ τοὺς τακτικούς, δὲν τὸν εἶδα βράδυ στοῦ Παλαμᾶ οὔτε μιὰ φορὰ, ἐνῶ στοῦ Σουρῆ κάποτε τὸν εἶδα. Ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι παράξενο, πρῶτο γιὰ τὸ ἄδελφικὸ φίλος περνοῦσε συνήθως τὰ βράδια στοῦ σπίτι του, καὶ δεύτερο γιὰ τὸν Παλαμᾶ βλέπονταν καὶ τάλεγαν κάθε ἀπόγευμα στοῦ κατὰ-

στημα τοῦ «Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὀφελίμων Βιβλίων», τὸ ἴδρυμα τοῦ Βικέλα πού βρισκόταν ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται καὶ σήμερα, δηλαδὴ δυὸ βήματα ἀπὸ τὸ σπίτι τῆς οἴκου Ἀσκληπιοῦ⁽¹⁾.

Οἱ συγκεντρώσεις αὐτὲς στοῦ «φιλολογικὸ σαλόνι» τοῦ Παλαμᾶ — ὅπως δὲ καὶ στοῦ Σουρῆ — ἦταν καθεβραδυνὲς καὶ, φυσικά, ἀνεπίσημες. Μόνο ἐκτάκτως γινόταν καμμιά πιὸ ἐπίσημη, — σὲ γιορτὴ ἢ ἄλλη εὐκαιρία, — μὲ προσκλήσεις, προφορικές πάντα, καὶ μ' ἕνα τραταμέντο παραπάνω, σπιτικὸ γλύκισμα, χαλβᾶ ἢ παγωτό. Πῆγαιναν τότε κι' οἱ συγγενεῖς, κι' οἱ φίλοι, καὶ πρῶτα-πρῶτα ἢ κυρία Παρρὲν μὲ τὸν κύκλο τῆς — ἄλλωστε τὸ σαλόνι τῆς «Ἐφημερίδος τῶν Κυριῶν» ἦταν τὸ μόνο πού καταδεχόταν κάπου-κάπου ὁ ποιητὴς — κι' ὀλίγη ἢ οἰκογένεια τοῦ ἐπάνω, ἐνῶ τὶς κοινὲς βραδυνὲς δὲν κατέβαινε παρὰ μόνο ἢ ἀπαραιτήτη Εἰρηνούλα. Περιστὸ νὰ πῶ πὼς τὶς κοινὲς αὐτὲς βραδυνὲς περνοῦσαμε καλύτερα, ὠραιότερα, φιλολογικότερα, πνευματικότερα. Γιατὶ μόνο ὅταν ἤμαστε ἐμεῖς κι' ἐμεῖς, «μεταξὺ μας», μπορούσαμε νὰ μι-

(1) Ὅσο ἦταν στὴν Ἀθήνα, συχνάζαν στοῦ Παλαμᾶ κι' οἱ φίλοι μας ξένοι νεοελληνιστῆς, ὁ γερμανὸς Κάρολος Δεΐτριχ, — τὸ «Καρολάκι», ὅπως τὸν ἔλεγε ὁ Χατζόπουλος, — κι' ὁ ὀλλανδὸς Χέσσελιγκ, πού σὲ λίγο ἔγιναν κι' οἱ δυὸ καθηγητῆς σὲ Πανεπιστήμια τῶν παιριδίων τους, καὶ συντέλεσαν πολὺ, μὲ μεταφράσεις ἔργων, μελέτες, Ἱστορίες κλπ., ἀληθινοὶ φιλέλληνες, νὰ γνωριστῆ καὶ παραέξω ἢ Νεοελληνικῆ Λογοτεχνία. (Ἦταν βέβαια κι' ὁ Περγὸ ἀπὸ τοὺς πρῶτους, πού συχνὰ ἐρχόταν καὶ στὴν Ἀθήνα, καὶ μιλοῦσε τὰ ἑλληνικά μὲ προφορὰ σὰ Ρωμῶς· ἀλλ' αὐτὸν δὲ θυμοῦμαι νὰ τὸν εἶδα ποτὲ στοῦ Παλαμᾶ.) Ἡ διασκέδαση τοῦ πειραχτήριου ἐκείνου, τοῦ Χατζόπουλου, ἦταν, ὅταν ρωτοῦσαν τί ἐσήμαινε καμμιά ἀγνωστὴ τους λέξη τῆς δημοτικῆς, νὰ τοὺς λέγῃ ἀλλ' ἀντ' ἄλλων, καὶ νὰ ξεκαρδιζεταὶ ἀπὸ τὰ γέλια ὅταν τοὺς ἔβλεπε νὰ τὴν καταγράφουν στὰ σημειωματάριά τους μὲ ψεύτικη σημασία (καταπιόντας = βόθρος, κατοικλεῖδι = ἀμασχαλη, κι' ἕνα σωρὸ τέτοια ἀφάνταστα καὶ κάποτε σκαμπρόζικα), ὥσπου ὁ Παλαμᾶς, στοῦ τέλος, — γιὰ τὴ διασκέδαζε κι' αὐτός, — τοὺς ἔλεγε τὶς ἀληθινὲς σημασίες. Γελούσαμε καὶ μὲ τὰ λάθη πού ἔκαναν κάπου-κάπου οἱ ἴδιοι στὰ ἑλληνικά, ὅπως ἕνα χειμωνιάτικο βράδυ, ὁ Χέσσελιγκ, πού εἶπε πὼς εἶχαν ἀνεβῆ στοῦ Λυκαβηττοῦ κι' ὅταν ἡ κυρία Παλαμᾶ τὸν ρώτησε: «Μὰ δὲν ἐκρυώνετε;», τῆς ἀποκρίθηκε: «Εἶχαμεν τὸν ἐπανωφόριον!» Αὐτὸ τὸ Νῆ ἔμεινε στὸν κύκλο μας ἱστορικόν.

λοῦμε καὶ νὰ συζητοῦμε ἐλεύθερα, ἢ νὰ διαβάζουμε δυνατὰ τὰ τελευταῖα ἀνέκδοτά μας ἔργα — ἓνα ποίημα, ἓνα διήγημα, ἓνα κεφάλαιο ἀπὸ μυθιστόρημα, μιὰ σκηνὴ ἀπὸ δράμα. Ἄν ὁ Στέφανος Μαρτζώκης δὲν εἶχε κιμμιὰ δυσκολία νὰ παγγέλλῃ καὶ μπροστὰ σὲ «ξένους» ἢ «βίβλους» — ἀπεναντίας, ἐνθουρανόταν πολὺ ὅταν, μαζί μὲ τὴν κυρία Παρρέν, ἔρχονταν κι' οἱ ἀδελφές Στάμπα⁽¹⁾, — ὁ Παλαμᾶς μᾶς βασάνιζε μὲ τὰ νάζια τοῦ ὡς νὰποφασίσῃ νὰ διαβάσῃ ἢ νὰπαγγεῖλῃ κατὶ καινούργιο δικό του. Ὅσο γιὰ μένα, στὸ σαλόνι τοῦ Παλαμᾶ, καὶ σὲ στενότερο ἐννοεῖται κύκλο, ἐδιάβασα δυὸ ἀπ' τὰ πρῶτα μου θεατρικὰ ἔργα: τὴν «Κωμῳδία τοῦ Θανάτου» καὶ τὸ «Μυστικὸ τῆς Κοντέσσας Βαλέραινας». Τὸ δεύτερο τοῦτο παίχτηκε τὸν ἴδιο χρόνο ἀπὸ τὸν Χρηστομᾶνο στὴ «Νέα Σκηνή» ἢ «Κωμῳδία τοῦ Θανάτου», πολὺ τολμηρὴ σάτυρα, δὲν παίχτηκε, οὔτε δημοσιεύθηκε ποτέ, καὶ μάλιστα, στὴ μάταιη περιοδεία πού ἔκαμε στὰ διάφορα θέατρα, σκάλωσε, χάθηκε καὶ τὸ χειρόγραφο, ὥστε ἀπὸ τὸ

(1) Τὴ μεγαλύτερη τὴν ἔλεγαν Ὑπατία κι' ἦταν δασκάλισσα. Κατόπι μάλιστα πῆγε στὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ διορίστηκε διευθύντρια τοῦ ἐκεῖ Ἑλληνικοῦ Παρθενωγωγείου. Ὁ Παλαμᾶς διηγόταν πὸς ὅταν τῆς τὸν πρωτοπαρουσίασαν κάποιον καὶ τῆς εἶπαν πὸς γράφει ποιήματα, μὲ ζοηρότατο ἐνδιαφέρον τὸν ρώτησε: «Καὶ τὸ ψευδώνυμό σας; Τί ψευδώνυμο ἔχετε;» Κι' ὁ ποιητής, μὲ χαμόγελο συγκαταβατικοῦ οἴκτου, ἐπρόσθετε: «Ἐνόμιζε πὸς γιὰ νὰ γράφῃ κανένας, πρέπει ἀφεύκτως νάχῃ ψευδώνυμο, ὅπως τὰ παιδιὰ στὴ *Διάπλασι τῶν Παιδῶν*!» — Ἡ μικρότερη, πού δὲ θυμοῦμαι πιά τὸνομά της, οὔτε ξερω τί ἔκανε, ἦταν μιὰ νόστιμη μεγαλοκοπέλλα, πού ἔμπνευσε στὸ Στέφανο Μαρτζώκη ἓνα ὄψιμο αἰσθηματάκι καὶ κάμποσα ἐρωτικὰ ποιήματα. Τὸ αἰσθηματάκι αὐτὸ τοῦ ζακυνθινοῦ ποιητῆ, πού γρήγορα ἔγινε γνωστὸ στὸν κύκλο καὶ προκαλοῦσε διάφορα πειράγματα, ἔφερε σὲ μεγάλη ἀμηχανία τὴν καλὴ κοπέλλα, πού δὲν ἐγλύτωσε παρά ὅταν ὁ Μαρτζώκης δυσωρεστήθηκε μὲ τὸν Παλαμᾶ καὶ δὲν ξαναπάτησε στὸ σπίτι του. Καθὼς εἶπαμε, ἡ δυσωρεσκεία αὐτῆ τοῦ Μαρτζώκη προῆλθε ἀπὸ τὴν ἰδέα πὸς ὁ Παλαμᾶς δὲν ἐκτιμοῦσε τὴν ποιήσῃ του, καὶ τοῦτο τὸ συμπέρανε γιατί, ἐνῶ ἔβρισκε ἐπαινετικά λόγια γιὰ κάθε ποίημα πού ἀπαγγελλόταν στὸ σαλόνι του, ὕστερ' ἀπὸ κάθε ἀπαγγελία τοῦ Μαρτζώκη, καὶ μόνον αὐτοῦ, ὁ οἰκοδεσπότης ἔσκυβε τὸ κεφάλι του κι' ἔφερε τὸ χέρι στὸ στήθος σὰ νὰ χαιρετοῦσε. ἀλλὰ χωρὶς νὰ προφέρῃ λέξη!

νεανικό μου αὐτὸ ἔργο δὲ μένει παρὰ μιὰ «εὐφημος μνεία» πού τοῦ κάνει κάπου ὁ Παλαμᾶς.

* *

Σύμφωνοι «κατ' ἀρχὴν» σ' ὄλο τὰ μεγάλα ζητήματα, στὸ σαλόνι τοῦ Παλαμᾶ δὲ συζητούσαμε παρὰ μικροζητήματα, παραφράδες, νὰ ποῦμε, καὶ λεπτομέρειες. Κάποτε βέβαια κι' αὐτὰ μᾶς ἀναβαν, μᾶς θύμωναν, μᾶς χώριζαν ἀλλὰ ὄχι ὅσο ἐκεῖνα πού συζητοῦσαν οἱ καθ'αυτὸ «ἀντίθετοι», π.χ. στὸ σαλόνι τοῦ Σουρῆ, ὅταν τύχαινε νὰ βρεθοῦν μαζί ὁ Δαμβέργης κι' ὁ Κακλαμᾶνος, ἢ ὁ Ἄννινος κι' ὁ Καρκαβίτσας. Σὲ μᾶς, ἄξαφνα, ποτὲ δὲ θὰ γεννιόταν ζήτημα ἂν μεγαλύτερος ἐθνικὸς ποιητῆς εἶναι ὁ Παράσχος ἢ ὁ Σολωμός, ἂν ἡ ἀληθινὴ γλῶσσα εἶναι ἡ καθαρεύουσα ἢ ἡ δημοτικὴ, ἂν ὁ Ψυχάρης σημείωνε μιὰ πρόοδο ἢ μιὰ ἀρχὴ παρακμῆς. Παρ' ὄλες τίς «ἐπὶ μέρει» ἀντιγνώμιες, ἐκεῖνο πού μᾶς ἔνωσε καὶ μᾶς ἀδελφώνει ἦταν ὁ Δημοτικισμός. Μπροστὰ σ' αὐτὴ τὴ Μεγάλῃ Ἰδέᾳ, ὅλα τᾶλλα — σχολές, τεχνιστροπίες, ρεαλισμοί, συμβολισμοί — ἦταν ζητήματα δευτερεύοντα, ἐνῶ σήμερα, πού ζήτημα Δημοτικισμοῦ μετιξὺ τῶν λογοτεχνῶν δὲν ὑπάρχει πιά, — ἐμεῖς τὸ λύσαμε, στὴν ἐποχὴ μας, — πρωτεύοντα ἔγιναν ἐκεῖνα: ἡ ἀγνή ποίηση, ὁ συρρεαλισμός, ὁ κοσμοπολιτισμός, ἡ φωνητικὴ γραφή, ἡ κατάργηση τῶν τόνων καὶ τῶν πνευμάτων, καὶ καθ'ἑξῆς. Τέτοια σήμερα χωρίζουν τοὺς πνευματικὸς ἀνθρώπους σὲ ἀλληλομαχόμενα στρατόπεδα καὶ προκαλοῦν καταδιώξεις καὶ τιμωρίες. Ἄν π.χ. ὁ καθηγητῆς κ. Γ. Κακριδῆς — σήμερα — περιοριζόταν νὰ γράφῃ, καὶ στὰ ἐπιστημονικά του βιβλία, τὴ δημοτικὴ, ἢ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ κι' ἡ πανεπιστημιακὴ Σύγκλητος δὲ θὰ τὸν παρέπεμπαν σὲ Πειθαρχικὸ Συμβούλιο γιὰ νὰ τὸν τιμωρήσῃ: τὸ ἔκαμαν ὁμως γιατί ὁ «κατηγορούμενος» θέλησε νὰ καθιερώσῃ καὶ τὴν ἄτονη γραφή, πού τόσο λίγο, κατὰ τὴν ἰδέα τους, ἀπέχει ἀπὸ τὴ φωνητικὴ ὀρθογραφίαν ἢ καὶ τὴν εἰσαγωγὴν τοῦ λατινικοῦ ἀλφάβητου στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα!

Ἡ δημοτικιστικὴ Ἰδέα εἶχε ἀρχίσει νὰ γλυκοφέγγῃ καὶ νὰ τραβᾷ τοὺς πιὸ ἀνήσυχους καὶ προοδευτικὸς σὰν ἓνα νέο φῶς, ἀρχετὰ χρόνια πρὶν φανῇ ὁ Ψυχάρης, πού

θύμισε τὸν ξεχασμένο Σολωμό. Κι' οἱ πρῶτοι συντελεστὲς στὴν Ἀθήνα — οἱ «πατέρες», ὅπως τοὺς ἔλεγε ὁ Παλαμᾶς — σταθήκαν κυρίως ὁ Δημήτριος Βερναρδάκης μὲ τὸν «Ψευδαττικισμόν Ἐλεγγόν», ὁ Ἐμμανουὴλ Ροΐδης μὲ τὴν κριτικὴν του «Περὶ συγχρόνου ἐν Ἑλλάδι ποιήσεως» καὶ προπάντων μὲ τὸν ἱστορικὸν πρόλογο τῶν «Παρέργων», — τὸ σπῆρο τῶν κατοπινῶν του «Εἰδώλων», — καὶ ὁ Νικόλαος Πολίτης, ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἑλληνικῆς Λαογραφίας, μὲ τὸ ἀθάνατον βιβλίον του «Μελέται ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων». Ἡ νέα λοιπὸν ἰδέα, αὐτὴ ποὺ θᾶφερνε σὲ λίγο τὴν Ἀναγέννηση, δὲν ἦταν μόνο ἡ ἀγάπη τῆς λαϊκῆς γλώσσας, κι' ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν καλλιέργειάν της καὶ τὴν ἀνύψωσίν της σὲ γλῶσσα λογοτεχνικὴ, κατάλληλη καὶ γιὰ τὴν ποίηση καὶ τὴν πεζογραφίαν ἦταν ἀκόμα κι' ἡ ἀγάπη τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς ζωῆς, τῶν παραδόσεων, τῶν παροιμιῶν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ — ἡ ἀγάπη πρὸς ὅ,τι *ντόπιον*, ἔθνικόν, ποὺ ἄλλη φορὰ τὸ παραμερίζαμε καὶ τὸ περιφρονούσαμε γιὰ τὸ ξένο. Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα ἄρχισαν νὰ γράφουν οἱ νεοφῶτιστοι καὶ πρὶν γίνουν ἀκόμα καθαυτὸ δημοτικιστὲς. Ὁ Δροσίνης π. χ. κι' ὁ Καρκαβίτσας ἐμπνεύσθησαν στὴν ἀρχὴ τοῦ σταδίου τοὺς ντόπια διηγήματα ποὺ τὰ ἔγραψαν στὴν καθαρεύουσα, ἐνῶ ὁ Παπαδιαμάντης κι' ὁ Μωραϊτίδης ἄρχισαν ἀπὸ τότε νὰ γράφουν στὴν ἴδια γλῶσσα νησιώτικες ἠθογραφίες, χωρὶς νὰ γαπήσουν ἀργότερα καὶ τὴν ἄλλη. Ἡ ἀγάπη τῆς λαϊκῆς ζωῆς προσηγήθη ἀπὸ τὴν ἀγάπην τῆς λαϊκῆς γλώσσας. Ἐπειτα ἐνώθησαν, συμβαδίσανε, κι' οἱ δύο μαζί ἀποτελέσανε τὸ Δημοτικισμόν. Αὐτὸν τὸν Δημοτικισμόν ἀγκαλιάσαμε καὶ μεῖς, ὀλόγυρα στὸν Παλαμᾶ, ποὺ, χωρὶς νὰ τὸν διορίσουμε ποτέ, τὸν θεωρούσαμε ἀρχηγὸν καὶ δάσκαλον. Ἐκεῖνο ποὺ λέγαμε «ἑλληνικὴ ψυχὴ», — ἀπαραίτητον σὲ μιὰ ἔθνικὴ Τέχνη, — γιὰ μᾶς ἔβγαινε ἀπὸ τὴν ζωὴν τοῦ τόπου καὶ τὴν γλῶσσάν του. Ζωὴ καὶ γλῶσσα ἔπρεπε νὰ ναι ἀχώριστα. Κι' ὄχι μόνο τὰ ποιήματα, παρὰ καὶ τὰ λογοτεχνικὰ πεζογραφήματα ἔπρεπε νὰ γίνονται στὴν δημοτικὴν, πρᾶγμα ποὺ πρωτύτερα μᾶς φαινόταν ἀκατόρθωτον. Καὶ νὰ, σὲ λίγο, ὁ Καρκαβίτσας, ὁ Δροσίνης, κι' ὅλοι ἐμεῖς, ποὺ εἴχαμε ἀρχίσει νὰ ἠθογραφοῦμε στὴν καθαρεύουσα, — «Ἀμα-

ρυλλίς», «Λυγερή», «Μαργαρίτα Στέφα». — πεζογράφοι δημοτικιστὲς. Ἐκεῖνος ποὺ εὐτύχησε νὰ γράψῃ ἑξαρχῆς στὴν ἀληθινὴν γλῶσσαν — κι' ἴσως ὁ μόνος τῆς ἐποχῆς του — εἶναι ὁ Γιάννης Βλαχογιάννης. (Οἱ «Ἱστορίες» τοῦ Γιάννη Ἐπαχτίτη φάνηκαν πρὶν ἀπὸ τὸ «Ταξίδι»).

Τὸ 1888, ὅταν στὸ πνευματικὸν μας τέλμα ἔπεσε ὁ ὀγκόλιθος τοῦ «Ταξιδίου», ὁ Παλαμᾶς, συντάκτης τότε στὴν «Ἐφημερίδα» τοῦ Κορομηλά, δὲν ἐφάνηκε καθόλου ἐνθουσιασμένος ἀπὸ τὸν νέο γλωσσικὸν κήρυγμα, ποὺ ἐμεῖς οἱ ἄλλοι τὸ ἐγκολπωθήκαμε ἑξαρχῆς χωρὶς καμμιά ἐπιφύλαξιν. Αὐτὸ βέβαιον μᾶς φάνηκε παρᾶξενον γιὰ ἕνα Παλαμᾶ, ποὺ τὸν θεωρούσαμε πιὸ «σολωμικόν», πιὸ προετοιμασμένον ἀπ' ὅλους. Ἀλλὰ ἡ ἀντίστασις του δὲν ἐβάσταξε πολὺ. Ἀντίθετον, πάλιν, ἀπὸ μᾶς, ποὺ γρήγορα ρίξαμε νερόν στὸ κρασί μας, ὁ Παλαμᾶς ἀναγνώρισε καὶ παραδέχτηκε τὴν ἀλήθειαν τοῦ κηρύγματος πέρα γιὰ πέρα, καὶ σὲ λίγο τὸν εἶδαμε νὰ διορθῶναι τὰ τυπωμένα ποιήματά του, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ τὰ ξανατυπώσῃ, καὶ νὰ τὰ συμμορφώσῃ μὲ τὴν γραμματικὴν τοῦ «Ταξιδίου». Ὁ Ψυχᾶρης ἔγινε ὁ μέγας τοῦ δάσκαλος καὶ τὸ εἶδωλό του. Σιγά-σιγά ἄρχισε νὰ γράφῃ καὶ τὰ πεζὰ του ὅλα στὴν δημοτικὴν. Ἦρθε καιρὸς ποὺ δὲ μεταχειριζόταν τὴν καθαρεύουσαν παρὰ γιὰ νὰ συντάσῃ τὰ Πρακτικὰ τῆς Συγκλήτου, τὰ Γενικὰ Γραμματέας στὸ Πανεπιστήμιον, καὶ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς τοῦ λόγου, ὅταν ἔγινε κι' Ἀκαδημαϊκός. Ἐφτασε νὰ πῆ μὲ περηφάνειαν τὸ περίφημον: «Ὁ δημοτικισμὸς μου εἶναι ἡ ἀρετὴ μου», καὶ νὰ δηλώσῃ προκλητικὰ, σ' ἕνα ἐπίσης περίφημον ποίημά του, πῶς ὅσο πιὸ ψηλὰ ἀνέβαινε στὴν Τέχνην του, ὅσο πιὸ σίγουρα καβαλλίκευε τὸ ἄτι τῆς Ἰδέας, τόσο πιὸ ἀξέταστα μιλοῦσε τὴν γλῶσσαν τοῦ χωριάτη! Φυσικὰ, ὁ μέγας ποιητὴς, ποὺ δείχτηκε καὶ μέγας πολεμιστὴς, ἦταν πιά τὸ «πρωτοπαλλήκαρον» τῆς γλωσσικῆς ἐπανάστασης, ἢ ὁ «ἀρχιμαλιαρός», ὅπως τὸν ἔλεγον οἱ γλωσσαμύνητορες. Ὁ Ψυχᾶρης, ὁ Πάλλης, ὁ Ἐφταλιώτης, δὲν ἤξεραν πῶς νὰ τὸν ἐπαινοῦν καὶ πῶς νὰ τὸν θαυμάζουν. «Νέον Ὅμηρον» τὸν ἔλεγε ὁ μεταφραστὴς τῆς «Ἰλιάδας». Ἐτσι, ὅταν τὸ φιλολογικὸν σαλόνι τῆς ὁδοῦ Ἀσκληρῆ τοῦ βρισκόταν στὴν ἀκμὴν του, ὅλοι ἐκεῖ

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ

(Στὴν ἀκμὴ του)

μέσα εἶχαμε τὴ συναίσθηση πὼς περιστοιχίζαμε ἓναν Ἀρχηγό. Καθὼς εἶπα καὶ παραπάνω, σύμφωνοι στὰ βασικά καὶ τὰ θεμελιώδη, δὲ συζητούσαμε παρὰ δευτερεύοντα, — λεπτομέρειες.

Ἐπάρχει μιὰ ἱστορική φωτογραφία καμωμένη τὸ 1892, τὴν πρώτη φορά πού ὁ Ψυχάκης μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ «Ταξιδίου» ἦρθε στὴν Ἀθήνα, νὰ γνωρίσῃ καὶ ἀπὸ κοντὰ τοὺς «ὄπαδούς» του, νὰ κάμῃ μιὰ διάλεξη στὸν «Παρνασσό» καὶ νὰ καλέσῃ ...σὲ μονομαχία τὸν Χατζηδάκη. Στὴ φω-

τογραφία αὐτῇ, — τραβήχτηκε στὸ ὑπαιθρο, στοὺς Στύλους τοῦ Ὀλυμπίου, — οἱ πραγματικοὶ «δημοτικιστὲς» πού φιγουράρουν μετὰ τὸν Ψυχάκη, εἶναι ὁ Νικόλαος Πολίτης, ὁ Ἐμμ. Ροῦδης, ὁ Δημ. Κακλαμάνος, — θεωρητικοὶ αὐτοί, — καὶ ὁ Δροσίνης, ὁ Βλαχογιάννης, ὁ Στέφ. Στεφάνου, ὁ ὑποφαινόμενος, καὶ ἴσως ὁ Θεόδ. Βελλιανίτης καὶ ὁ Ἐμμ. Λυκούδης. Ἀνάμεσα στὸν Βλαχογιάννη καὶ στὸν Δροσίνη, στέκεται ὁ μέλλον Ἀρχηγός, ὁ Κωστῆς Παλαμάς, — μάτια του, μαλλιά του, γενάρια του, ροῦχα του, ὅλα μαῦρα.

Εἶναι μιὰ μορφή πού ξεχωρίζει... Ἀπὸ τοὺς ἄλλους πού ἔχουν «παρεισφύσει», — παρῆα τῆς στιγμῆς — μερικοὶ δὲν εἶναι οὔτε κὰν λόγιοι: ὁ Γεώργιος Κασδόνης, ὁ ἐκδότης καὶ πρώην διευθυντῆς τῆς «Ἐστίας», ὁ Μιχαὴλ Λάμπρος, ὁ «ἐρυθρὸς γραμματεὺς» τοῦ «Παρνασσού» καὶ πρώτος στὴν Ἀθήνα ἐπιθεωρησογράφος («Λίγο ἀπ' ὅλα»), κι' ὁ «φίλος» τυπογράφος Πετρῆς (πού βρέθηκε, τί γύρευε;). Ἀλλὰ τὸ ἴδιο μπορούσε νὰ ρωτήσῃ κανένας καὶ γιὰ τὸν Γεώργιο Σουρῆ, πού φιγουράρει καθιστὸς ἀνάμεσα στὸν Λάμπρο καὶ τὸν Ροῖδη: ἀπὸ πού κι' ὡς πού δημοτικιστῆς, καὶ μάλιστα ψυχαρακός, ὁ «στιχουργὸς τοῦ Ρωμηοῦ»⁽¹⁾; Ἡ ἀλήθεια εἶναι πὼς, ἐκεῖνο τὸν καιρὸ, τὰ πράγματα δὲν ἦταν ἀκόμα τόσο ξεκαθαρισμένα καί, τὸ σπουδαιότερο, οἱ γλωσσάμυντορες δὲν εἶχαν ξεσηκώσει τὸν κόσμον ἐναντίον τῶν δημοτικιστῶν, κἀνοντιὰς τὸν νὰ τοὺς πιστέψῃ προδότες, ἐθνοκτόνους, πωλημένους σὲ ξένες μισελληνικὲς προπαγάνδες. Λίγα χρόνια ἀργότερα, ὁ Νικόλαος Πολίτης, π. χ., καθηγητῆς στὸ Πανεπιστήμιο, θὰ φυλαγόταν πολὺ νὰ φωτογραφηθῆ μὲ τὸν Ψυχάρη καὶ τοὺς δηλωμένους ὀπαδοὺς του, ὅπως κι' ὁ Σπύρος Λάμπρος, κι' ὁ Σπύρος Σακελλαρόπουλος, κι' ὁποιοσδήποτε ἄλλος ἀπὸ τοὺς πανεπιστημιακοὺς καθηγητῆς, πού, χωρὶς νὰ γράφουν τὴ δημοτικὴ, ἐννοοῦσαν τὸ κίνημα γιὰ τὴν ἀποκατάστασή της. Ἀλλὰ λίγοι κι' ἀπὸ τοὺς δημοτικιστῆς λογοτέχνες, τὴν ἐποχὴ τοῦ διωγμοῦ — Εὐαγγελιακὰ, Ὁρεσטיακὰ — εἶχαν τὸ θάρρος νὰ δηλώνονται καθαρὰ «μαλλιαροί», ὅπως ὁ Πάλλης, ὁ Ἐφταλιώτης κι' ὁ Βλαστός. Αὐτοὶ ὅμως δὲν ζοῦσαν στὴν Ἀθήνα καὶ δὲν ἔτρεχαν τὸν κίνδυνον νὰ χάσουν τὴ θέση τους ἢ καὶ νὰ πετροβοληθοῦν στὸ δρόμον ἀπ' τὸ φανατισμένον ὄχλον, τὰ τοιράκια τοῦ Μιστριώτη. Μόνος ὁ Παλαμᾶς, ἀπὸ κείνους πού ζοῦσαν στὴν Ἀθήνα, ἀψηφοῦσε γενναῖα ὅλους αὐτοὺς τοὺς κινδύνους, ἀκόμα καὶ νὰ παντῆ ἀπὸ Γραμματέας στὸ Πανεπιστήμιο. Ἦταν βέβαια καὶ μερικοὶ πού δὲ φοβόνταν νὰ λένε πὼς ἦταν ψυχαρακοί ἄλλ' αὐτοὶ δὲν εἶχαν νὰ χάσουν τίποτα,

(1) Ἀπὸ τοὺς δεκαπέντε πού φωτογραφήθηκαν τότε μὲ τὸν Ψυχάρη, δὲ ζοῦν σήμερα παρὰ μόνον: ὁ Δροσίνης, ὁ Κακλαμᾶνος, ὁ Βλαχογιάννης, ὁ Στεφάνου κι' ἐγώ. Πάλι καλά!

οὔτε ἦταν κορυφές, γιὰ νὰ πέφτουν στὰ μάτια τοῦ κόσμου. Ἀληθινὰ λοιπὸν ἡ ἀρετὴ τοῦ Παλαμᾶ ἦταν ὁ δημοτικισμὸς του. Γιατὶ τί ἄλλο ἐννοοῦμε μ' αὐτὴ τὴ λέξη, παρὰ τὴν ψυχικὴ ἀνδρεία, τὴν ἠθικὴ ἀλυσία, τὴν εὐθύτητα, τὴ χρησιμότητα, τὴν ἀποστροφή πρὸς τὸ συμβιβασμὸ, τὰ πλάγια μέσα καὶ τὴ διπλωματία: Ὅλ' αὐτὰ τὰ μεγάλα καὶ σπάνια προτερήματα, πού ἴτ' ἀσέβονται καὶ τὰ θαυμάζουν ἀκόμα κι' οἱ τίμοι ἐχθροί, ὁ Παλαμᾶς τὰ ἔδειξε προπάντων σὰ δημοτικιστῆς.

Ὅταν τὸν πρωτογνώρισα, καὶ κάμποσα χρόνια κατόπι, ὁ ποιητῆς ἦταν φαιδρότατος, εὐθυμότατος, ὁμιλητικώτατος, γελαστικώτατος. Στιγμὲς - στιγμὲς, στὸ σπῆτι του, μὲ τοὺς φίλους του, μοῦ φαινόταν σὰν ἀμέριμνο παιδί. Εὐχαριστιόταν νὰ μᾶς διηγῆται παλιὰ ἀνέκδοτα, ἀστεῖα περιστατικὰ τῆς ζωῆς του, ἀπ' τὴν παιδικὴ του ἡλικία ὡς τὰ χθεσινὰ του, τῆς ἡμέρας του καὶ σπαρτάριζε ἀπὸ τὰ γέλια, ἀκούγοντας τὰ περίφημα ἀνέκδοτα τοῦ Μαλακάση ἢ τῆς κυρίας Παλαμᾶ⁽¹⁾. Μᾶς ἔπαιζε καὶ φάρσες,

(1) Γιὰ τ'ἀνέκδοτα πού διηγόταν ὁ Μαλακάσης, γράφτηκαν πολλὰ τελευταῖα μὲ τὸ θάνατό του. Τ'ἀνέκδοτα τῆς κυρίας Παλαμᾶ, μεσολογγίτικα τὰ περισσότερα, εἶναι πὸ ἀγνωστα. Θυμοῦμαι τώρα πού μᾶς ἔλεγε — καὶ τόσο γελοῦσαμε μαζί μὲ τὸν Παλαμᾶ — γιὰ μιὰ μικρὴ ἡλιθία, πού ἐνόμιζε πὼς κάθε κέντημα ἦταν «ἀνθος», καὶ μιὰ μέρα, βλέποντας στὸ σπῆτι τῆς θεῆς τῆς ἑνα κεντημένο σὲ μαξιλάρι ἐλάφι, τὴ ρώτησε: «Τί ἀνθος εἶναι αὐτό, θεῖα μου;» γιὰ κάποιον νομάρχη, πολὺ ἀδέξιο χορευτῆ, πού σ' ἕνα βασιλικὸ χορὸ ἢ βασίλισσα Ὀλγα, ἀφοῦ χορεύε μαζί του καὶ... καταλατῆθηκε, τοῦ εἶπε ὕστερα εὐγενεῖα κι' εἰρωνικά: «Ὁραία χορεύετε, κέριε νομάρχα!», κι' ἐκεῖνος: «Τὸ κατὰ δύναμιν, Μεγαλειότητ'» γιὰ κάποιον ἀρχιμαντρίτη πού τὸν κατηγοροῦσαν πὼς πολὺ συχνὰ «ἔθνε τῆ Ἀφροδίτη» καὶ μιὰ μέρα, ἀγανακτισμένος, ἐφώνησε: «Ψεῦδος! μόνον ἀπαξ τῆς ἐβδομάδος, χάριν τῆς ὑγείας μου!» γιὰ μιὰ νοικοκυρὰ πού σ' ἕνα πένθος, μοιρολόι, πῆρε κατὰ λάθος γιὰ μαντήλι τὸ παντελονάκι τοῦ μοροῦ τῆς καὶ οκοῦπιζε μ' αὐτὸ τὰ μάτια τῆς, κι' ὅταν μιὰ ἄλλη, γιὰ νὰ τὴν κἀνῃ νὰ τὸ ἴδῃ, τὴ ρώτησε ἀπ' ἀντίκρου: «Τί εἶν' αὐτὸ πού κρατεῖς;», ἐκεῖνη, κλαίγοντας καὶ δείχνοντας τὸ παντελονάκι χωρὶς νὰ τὸ βλέπῃ, τῆς φώναξε: «Τὸ μαντήλι μου, Λένη μου!» κι' ἄλλα τέτοια πολλὰ, κι' ἀκόμα μάλιστα πὸ σόκιν. Κι' ἡ κυρία Παλαμᾶ ἐπρόσθετε συχνὰ: «Μ' αὐτὰ τ'ἀνέκδοτα μεγαλώσαμε στὸ Μεσολόγγι. Στὸ σπῆτι μας, πού τὰ ξέραμε ἀπόξω κι' ἀνακατεῖτά, τὰ εἶχαμε πιά σὰν παροιμίες». Μᾶς

μασκαρευόταν ἀκόμα γιὰ νὰ γελᾶμε — ὄταν, ἐννοεῖται, ὁ κύκλος ἦταν πολὺ στενὸς — καὶ ποτὲ δὲ θὰ τὸν ξεχάσω ὅπως μᾶς παρουσιάστηκε ἓνα βράδυ σὰ στρατιώτης, μὲ τὰ... ἁγιοβασιλιάτικα ἄρματα τῶν παιδιῶν του. Ζωηρὰ τὸν θυμᾶμαι καὶ σὲ μιὰ ἐκδρομὴ πού κάναμε πανστρατιᾶ στὴν Πεντέλη, καθάλλα σ' ἓνα γαῖδουράκι, — ἀπὸ τὰ Μελίσσια εἶχαμε πάει γαῖδουροκαβαλλαρία, — ὅπου, δίπλα στὸν ποιητὴ, εἶχαν φορτώσει καὶ τὶς κουλούρες τοῦ γεύματός μας, νὰ φτάνη πρῶτος στὸ πλάτωμα τοῦ βουνοῦ καί, κατενθουσιασμένος, νὰ θέλῃ «νὰ προσφωνήσῃ τὰ πλήθη», δηλαδὴ ἐμᾶς πού ἀκολουθούσαμε... Ἄλλὰ ἡ εὐδιαθεσία του ἐκεῖνη κόπηκε ἀπτόμα μὲ τὸ θάνατο τοῦ μικροῦ Ἄλκη. Ἀπὸ τὴ μαύρη μέρα πού τοῦ πῆρε ὁ Χάρος «τώραῖο ἀγόρι, σπλάχνο του», δὲν ξαναεῖδαμε τὸν πατέρα νὰ γελᾶ ὅπως πρῶτα. Τὸν ἴδιο ἀπάνω-κάτω καιρὸ τοῦ συνέβη καὶ κάτι ἄλλο, πού μᾶς τὸν ἔδειχνε πολὺ στενοχωρημένο, σκεπτικό, σχεδὸν ἀμίλητο: Ἡ «Ἐφημερίς», ὅπου ἐργαζόταν, δὲν πήγαινε καλὰ οικονομικῶς, δὲν εἶχε νὰ πληρώνῃ τοὺς συντάκτες της, καὶ τοῦ κάκου ἡ κυρία Παλαμᾶ πήγαινε καὶ ξαναπήγαινε στὸ Ρούκη, πού ἦταν τότε ὁ διευθυντής, γυρεύοντας ἓνα μέρος τουλάχιστο ἀπὸ τὰ καθυστερούμενα γιὰ νὰ ψωνίσῃ. Νομίζω — δὲ θυμῶμαι καὶ τόσο καλά — πὼς ἡ μεγάλη αὐτὴ στενοχώρια ἔλειψε ὅταν ὁ ποιητὴς πῆγε χρονογράφος στὸ «Ἐμπρὸς» τοῦ Καλαποθάκη, δηλαδὴ σὲ μιὰ πλούσια ἐφημερίδα. Ἀργότερα διορίστηκε καὶ στὸ Πανεπιστήμιο, θέσῃ πού, καθὼς εἶπαμε, τὸν ἐξασφάλισε γιὰ πάντα. Γιατὶ μ' ὅλη τὴν ἀντίδραση, τὶς ἐπιθέσεις καὶ τὶς συκοφαντίες τῶν γλωσ-

καὶ στὸ σπίτι τοῦ Παλαμᾶ, πού, πὲς-πὲς, τὰ μάθαμε ἀπόξω κι' ἀνακατωτά, σὰν παροιμίες τᾶγαμε καὶ μεῖς. Μιὰ μέρα, μπαίνοντας στὸ χῶλλ, πού χρησίμευε, καθὼς εἶπα, καὶ γιὰ κάμαρο ἐργασίας, βρῆκα τὴν κυρία Παλαμᾶ νὰ διορθώνῃ κάτι ἀσπρόρροχα. Μόλις μὲ εἶδε, τὰ ἔχωσε βιαστικά καὶ τὰ σκέπασε στὸ πανεράκι της. «Γιατί;» ἀπόρησα φαιδρά. Κι' ἐκεῖνη, γελώντας: «Ἔ, τὸ μαντῆλι μου, Λένη μου!» Καὶ μίαν ἄλλη μέρα, πού μοῦ διεκτραγωδοῦσε τὶς ἀπιστίες τοῦ ἀντρός της — θὰ ποῦμε γι' αὐτὲς παρακάτω — καὶ μοῦ παραπονιόταν πὼς δὲν τὴ θυμόταν πιά καθόλου σὰ γυναῖκα του, ἐγὼ τὴ ρώτησα: «Καθόλου; μὰ καθόλου;» κι' ἐκεῖνη μοῦ ἀποκρίθηκε μὲ τὸ ρητὸ τοῦ Ἀρχιμανδριτῆ!

σαμυντόρων, καμμιά κυβέρνησις δὲν ἐτόλμησε νὰ τὸν πάψῃ, κι' ὁ ποιητὴς, πού ὀλοένα ὑψωνόταν στὴν κοινὴ συνείδηση, ἔγινε μὲ τὸν καιρὸ ἓνας «δημόσιος ὑπάλληλος προνομιούχος», κι' ὅταν ἀποχώρησε ἀπ' τὴν ὑπηρεσία, πῆρε, «χάριν τιμῆς», σύνταξη ἴση μὲ τὸν τελευταῖο μισθὸ του⁽¹⁾. Χωριστὰ ἢ ἰσόβια σύνταξη πού, τὰ τελευταῖα χρόνια, τοῦ ἔβγαλε ὁ Δῆμος Ἀθηναίων, καὶ πού, ὅπως τὴν ἄλλη, τὴν κρατικὴ, τὴν παίρνει, μετὰ τὸ θάνατό του, ἡ πολυαγαπημένη του κόρη Ναυσικά.

Μ' ὅλ' αὐτὰ, ἡ πρώτη του, ἡ παλιὰ του ἐκείνη εὐθυμία δὲν τοῦ ξαναγύρισε ποτέ. Οὔτε ἡ οικονομικὴ ἄνεση, οὔτε ἡ μεγάλη

(1) Διηγοῦνται πὼς διὰν πρωτοδιορίστηκε, ὁ τότε Πρύτανις τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ εἶπε: «Ἐλπίζω, ὅτι τώρα πού ἔχετε μιὰ καλὴ θέσῃ, θὰ παύσετε νὰ γράφετε ποιήματα». Τέτοιο πρᾶγμα δὲν ἄκουσα ποτὲ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Παλαμᾶ, κι' ἐπομένως ἀμφιβάλω ἂν εἶναι ἀλήθεια. Τὸ μόνο «πανεπιστημιακὸ» πού μᾶς διηγήθηκε στὸ σπίτι του, γυρίζοντας ἓνα βράδυ ἀργὰ ἀπὸ συνεδρίαση τῆς Συγκλήτου, εἶναι αὐτὸ τὸ φαιδρὸ: Πρύτανις ἦταν τότε ὁ Ἀλκιβιάδης Κρασσᾶς, ἓνας ἄνθρωπος πού ντυνόταν πάντα μὲ τὴν τελευταία μόδα καὶ πού οἱ κομψοῦμενοι μαθητὲς του εἶχαν γιὰ πρότυπο τὶς γραβάτες του, τὰ γάντια του, τὰ μαστούνια του, τὰ μαντῆλια του... Οἱ ἄλλοι συγκλητικοὶ εἶχαν φύγει. Στὸ γραφεῖο ἔμειναν ὁ Κρασσᾶς κι' ὁ Παλαμᾶς. Κάποτε θέλησε νὰ φύγῃ κι' ὁ Κρασσᾶς, καὶ ζήτησε ἀπὸ τὸν κλητῆρα τὸ μαστούνι του, πού δὲν τὸ βρῆκε ἐκεῖ πού τὸ εἶχε ἀφήσει μὲ τὰλλα του πράγματα. Μὰ οὔτε ὁ κλητῆρας τὸ βρῆκε πουθενά. Ἐψάξε, ἔψαξε, ἄφαντο τὸ μαστούνι τοῦ κυρίου πρυτάνεως! Μιὰ στιγμὴ, ὁ κλητῆρας παρουσιάζεται μ' ἓνα μαστούνι: «Μὴν εἶναι αὐτό, κύριε Πρύτανι;» Μόλις τὸ βλέπει, ὁ Κρασσᾶς ἀποτροπιάζεται, φρίττει, καὶ τὸ ἀποσπρώχνει μὲ ἀπερίγραπτο μορφασμὸ, φωνάζοντας: «Ὁχι! ὄχι! αὐτὸ ὄχι!». Ἦταν τὸ μαστούνι τοῦ Παλαμᾶ. «Ἄλλὰ γιὰ νὰ καταλάβετε τὴ φρίκη τοῦ Κρασσᾶ, πρέπει νὰ τὸ ἰδῆτε», ἐπρόσθεσε ὁ ποιητῆς. Καὶ βγαίνοντας στὸ διάδρομο, γύρισε μ' ἓνα μαστουνάκι ἀπὸ ἀγριελιά, παλιό, ἀσπροκίτρινο, οἰκτρό. Αὐτὸ κρατοῦσε πάντα στὸ δρόμο, ἐκεῖ πού ὁ Κρασσᾶς κρατοῦσε ἓνα κομψότατο καὶ μεγαλοπρεπέστατο, ἀπὸ πολύτιμο ξύλο μὲ μετάλλινη ἐπιχρυσωμένη λαβή... Δὲν ξέρω, κι' ὁ Κρασσᾶς μορεῖ νὰ ἦταν μεγάλος ἐπιστήμονας. Ἄλλὰ γιὰ τὸ μαστουνάκι τοῦ Παλαμᾶ βεβαιότατα θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ἐκεῖνο πού ἔγραψε στὴ διαθήκη του ὁ Βενιαμὴν Φραγκλῖνος, κληροδοτώντας τὸ ἀπλὸ ἀπὸ ἀγριομηλιά μαστούνι του, πού κρατοῦσε συνήθως στὸν περίκωτο, στὸ φίλο του, «τὸ φίλο τῆς ἀνθρωπότητος», τὸ στρατηγὸ Οὐάσιγκτον: «Καὶ σὴν πτερο νᾶταν, θὰ τοῦ ἄξιζε τὸ ἴδιο».

δόξα, οὔτε οἱ κάθε λογῆς τιμές ποῦ τοῦ ἐ-
 πρόσφερε ὁ κόσμος — μιὰ ἀληθινὴ λατρεία —
 μπόρεσαν νὰ τὸν ξανακάμουν φαιδρὸ, γε-
 λαστικὸ κι' ἀμέριμνο ὅπως τὸν πρωτογνώ-
 ρισα. Τώρα ἦταν ἄλλα ποῦ τὸν ἀησουχοῦ-
 σαν, τὸν πίκραιναι καὶ τὸν χροιάουσαν σκε-
 πτικὸ, μελαγχολικὸ, σχεδὸν ἀφηρημένο. Οἱ
 ἐναντίον του ἐπιθέσεις, κι' ὄχι μόνο γιὰ τὴ
 μαλλιαρὴ του γλώσσα, παρὰ καὶ γιὰ τὴ
 σκοτεινὴ, τὴν ἀκατάληπτη ποιήσῃ του, εἶ-
 χαν ἀρχίσει ἀπὸ πολὺ νωρίς. Ἄλλ' αὐτές,
 ὅσο δὲν προέρχονταν ἀπὸ ἀνθρώπους ποῦ
 τοὺς ἐλογάζαζε, τὶς ἀψηφοῦσε. Ὅταν, π. χ.,
 κάποιος Παπαλεξανδρῆς δημοσίευε σειρὰ
 ἐπιφυλλίδων μὲ τὸν τίτλο «Ὁ Παλαμᾶς
 παλαμιζόμενος», ὁ ποιητὴς μᾶς ἐδιάβαζε
 περικοπῆς λιγωμένος ἀπὸ τὰ γέλια. Ἄλλὰ
 ὕστερα ποῦ τὰ «βέλη» ἀρχισαν νὰ τοῦ ἔρ-
 χόνται «ἐξ οἰκείων», τὸ πρᾶγμα ἄλλαξε
 πολὺ. Βαθύτερα, μπορῶ νὰ πῶ, παρὰ κάθε
 ἄλλη συμφορὰ, ἐπύκρναν τὸν εὐθιχτο καὶ
 ὑπερευαίσθητο ποιητὴ, ποῦ εἶχε καὶ τὴν
 ἀνθρώπινη ἀδυναμία νὰ νιάζεται τόσο
 πολὺ, νὰ φοβᾶται ἴσως, γιὰ τὴν ὕστεροφη-
 μία, ἐπιθέσεις ἀπὸ ἀνθρώπους ποῦ τοὺς ἐ-
 λογάζαζε, σὰν τὸν Κώστα Χατζόπουλο,
 τὸν Μιχαὴλ Μητσάκη καὶ τὸν Γιάννη Καμ-
 πύση. Μᾶς ἔκανε καὶ πάλι τὸν ἀδιάφορο
 ἄλλὰ ἡμεῖς βλέπαμε καλὰ τὴν πίκρα του
 καί, ἀπὸ μερικὰ λόγια ποῦ τοῦ ξέφευγαν,
 καταλαβαίναμε πῶς τὸ φουσοῦσε καὶ δὲν
 ἐκρῶνε. Τοῦ ἐκόστισε προπάντων ἡ ἐπί-
 θεση τοῦ Χατζόπουλου, ἐνὸς ποιητῆ καὶ
 κριτικοῦ ποῦ ὁ Παλαμᾶς τόσο τὸν ἐκτι-
 μοῦσε, τὸν ἐθαύμαζε καὶ τὸν ἐπαινοῦσε,
 — ἀκόμα καὶ μὲ ποιήματά του, — ὥστε
 καιαντοῦσε καὶ νὰ τὸν φοβᾶται. Ἦταν
 ἕναν καιρὸ ποῦ δὲν ἔγραφε τίποτα, προ-
 πάντων κριτικὸ, χωρὶς νὰ συλλογιέται πῶς
 θὰ φαινόταν τοῦ Χατζόπουλου. Ὁ Χα-
 τζόπουλος τὸν τρομοκρατοῦσε! Κι' ὅταν εἶ-
 δε ἀξαφνα νὰ τὸν ἀονιέται κι' αὐτός, ἰσχυ-
 ριζόμενος πῶς ἦταν ἕνας ἐγκεφαλικός, ἀνει-
 λικρινῆς, ψεύτικος ποιητῆς, μὲ λιγοστά μόνο
 εἰλικρινῆ, ἀληθινὰ λυρικά ποιήματα, ἐνόμι-
 σε γιὰ μιὰ στιγμή πῶς γι' αὐτὸν χάθηκε ὁ
 κόσμος. Ἡ ἀρνηση, πάλι, τοῦ Καμπύση τοῦ
 ἔκαμε ὀδυνηρὴ ἐντύπωση, γιὰ τὸν ἐνόμιζε
 ἐληθεασμένο ἀπὸ τὸν Χατζόπουλο, ἐνῶ στὴν
 πραγματικότητά ὁ Χατζόπουλος εἶχ' ἐπη-
 ρεαστῆ ἀπὸ τὸ φίλτατό του Καμπύση, ποῦ

ἀπὸ καιρὸ τοῦ πιπίλιζε τὸ μυαλὸ πῶς οὔτε
 Παλαμᾶς ἀξίζε, οὔτε Γρουπάρης, οὔτε κανέ-
 νας (!). Ὅσο γιὰ τὴν ἐπίθεση τοῦ Μητσά-
 κη, τὴ σημαντικώτερη ἴσως ἀπ' ὅλες, ποῦ
 μποροῦσε νὰ παρασύρη πολλοὺς, ἀδύνατο
 νὰ παραστήσω μὲ πόση ἀνακούφιση ὁ Πα-
 λαμᾶς τὴν εἶδε ἐξουδετερωμένη, ἐκμηδενι-
 σμένη, ὅταν ἔμαθε ἀξαφνα πῶς ὁ ἐπικρι-
 τῆς του τρελλάθηκε! «Τρελλὸς ἀνθρώπος,
 μᾶς ἔλεγε ὑποκρινόμενος τὸ μεγαλύτερο
 οἶκτο· τί νὰ τοῦ ἀπαντήση κανένας;» Ἔτσι,
 ἀπὸ τοὺς τρεῖς, ὁ ἕνας κλείστηκε στὸ φρε-
 νοκομεῖο, ὁ ἄλλος κατέβηκε πρόωρα στὸν
 τάφο, κι' ὁ τρίτος... μετάνιωσε καὶ ξανά-
 γινε φίλος καὶ θαυμαστής.

* *

Κι' ἦρθε ἡ μεγάλη ἱστορία τοῦ βραβείου
 Νομπέλ. Οἱ φίλοι τοῦ Παλαμᾶ ἀρχισαν νὰ
 ἐνεργοῦν μὲ κάθε τρόπο γιὰ νὰ τὸ πάρη.
 Ἔβγαζαν φυλλάδια καὶ βιβλία, προκαλοῦ-
 σαν προτάσεις ἐπισήμων κι' ἀνεπισήμων σω-
 ματείων, προσπαθοῦσαν νὰ προσηλυτίσουν
 κι' Ἕλληνες καὶ ξένους, ἔβαζαν σὲ κίνηση
 καὶ τοὺς διπλωμάτες μας στὸ Ἐξωτερικό. Μιὰ
 ἐπίτομη «Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λο-
 γοτεχνίας», ποῦ τυπώθηκε γαλλικὰ ἀπὸ τὸ
 Ὑπουργεῖο τῶν Ἐξωτερικῶν, καὶ ποῦ ἀνα-
 κήρυττε τὸν Παλαμᾶ ὡς τὴ μεγαλύτερη, κι'
 ἴσως τὴ μόνη μεγάλη λογοτεχνικὴ μορφὴ
 τῆς Νέας Ἑλλάδας, ἔγινε μ' ἐνέργειες τῆς
 «φιλικῆς ἐταιρείας» γιὰ νὰ χρησιμεύσῃ
 «ὅπου δεῖ». Πολὺ σωστὸ καὶ πολὺ δίκαιο
 βέβαια. Κι' ἐγὼ ὁ ἴδιος, χωρὶς νάνηκω στὴν
 εἰδικὴ αὐτὴ ἔνωση τῶν φίλων, ἐπιδοκίμαζα,
 κι' ὑποβοηθοῦσα μάλιστα, τὶς ἐνέργειές της.
 Γιατ' εἶχα τὴ γνώμη — καὶ τὴν εἶπα, καὶ
 τὴν ἔγραψα πολλές φορές — πῶς μόνος ὁ
 Παλαμᾶς, μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ του φήμη,
 μποροῦσε νὰ κριθῆ ἀξίος τοῦ βραβείου Νο-
 μπέλ, καὶ δὲν ἔπρεπε, ὅσο ζοῦσε αὐτός, νὰ
 χάσουμε τὴν εὐκαιρία — ὅπως, δυστυχῶς, τὴν
 ἐχάσαμε — νὰ τιμηθῆ κι' ἡ μικρὴ Ἑλλάδα
 στὸ πρόσωπό του, καί, μὲ τὴν παγκόσμια
 ἀναγνώριση ἐνὸς σύγχρονου μεγάλου της

(¹) Παραπέμπω στὰ γράμματα τοῦ Καμπύση
 πρὸς τὸν Χατζόπουλο, ποῦ δημοσιεύθηκαν τὸ
 1936 στὴ «Νέα Ἔστια» ἀπὸ τὸν κ. Ι. Μ. Πα-
 ναγιωτόπουλο μὲ πολλές διαφωτιστικὰς σημειώ-
 σεις.

ποιητῆ, νὰ περάσῃ στὴ χορεία τῶν πολιτισμένων ἐθνῶν (¹). Ὁ Παλαμᾶς ὥστόσο ἔκανε τὸν ἀνήξερο καὶ τὸν ἀδιάφορο. Ἐμεῖς ὅμως βλέπαμε πὼς τὰ ἤξερε ὅλα, καὶ καταλαβαίναμε πὼς τὸ Νομπέλ εἶχε γίνει πιά ἡ κρυφὴ του ἔγνοια, ἡ ἀνησυχία καὶ λαχτάρα. Τὸ ποθοῦσε κι' ἔτρεμε τόσο νὰ μὴ τὸ χάσῃ, ὅσο καὶ νὰ μὴ φαίνεται πὼς τὸ θέλει. Ἀλλὰ δὲν τὸ κατάφερε πάντα. Κι' ἔφρασε, γιὰ νὰ τὸ δεῖξῃ σ' ὄλους, ἕνα τετράστιχό του ἀπὸ τὸν «Κύκλο τῶν Τετραστίχων». Τὸ βιβλίό αὐτὸ τυπώθηκε στὴν Ἀλεξάνδρεια (Ἐκδοσις «Γροσμάτων») τὸ 1919, ἀλλὰ τὸ τετράστιχο εἶναι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού οἱ φίλοι παρακάλεσαν τὴν κοντέσσα Νοαΐγ, στὸ Παρίσι, νὰ γράψῃ γιὰ τὸν Παλαμᾶ ἕνα ἄρθρο, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ κι' αὐτὸ «ὄπου·δεῖ», μὰ ἡ μεγάλη ποιήτρια ἀρνήθηκε ἢ τὸ ὑποσχέθηκε καὶ τὸ ἀμέλησε. Ἔ, ὁ ποιητὴς αὐτὸ δὲν τῆς τὸ συχώρεσε καὶ τὴν ἔκαμε νὰ τὸ πληρώσῃ μ' ἕνα τετράστιχο, πού τὴν ἔλεγε τυφλὴ κι' ἀναίσιθη, ἀφοῦ πέρασε ἀπὸ μπροστά της ἡ Ποίηση καὶ τῆς γύρισε τὴν πλάτη! Ἀλλὰ ἡ τελευταία ἐπίσκεψις τοῦ Ψυχάρη στὴν Ἀθήνα μᾶς ξεσκέπασε ἀπρόοπτα κι' ὀλοκληρωτικὰ τὸν κρυφὸ καϊμὸ τοῦ Παλαμᾶ. Αὐτὴ τὴ φορὰ, ὁ Δάσκαλος ἐρχόταν ἀπ' τὸ Παρίσι γιὰ νὰ μᾶς ζητήσῃ... τὸ Νομπέλ! Μιὰ μέρα, στὸ «Ξενοδοχεῖο τῆς Ἀγγλίας» ὄπου καθόταν, μᾶς ἐξομολογήθηκε πὼς τὸ ἠθελε πολὺ, — «ποφοῦσε», μὲ τὴν ἴδια του τὴν ἔκφραση, — κι' ὄχι βέβαια γιὰ τὸν ἑαυτὸ του, παρὰ γιὰ τὴν Ἰδέα καὶ τὴν Ἑλλάδα, καὶ μᾶς παρακάλεσε νὰ συντάξουμε μιὰ πρόταση, μιὰ εὐχή, μιὰ σύσταση πρὸς τὴ Σουηδικὴ Ἀκαδημία, ὑπογραμμένη ἀπ' ὄλους μας. «Κι' ὁ Παλαμᾶς, πού εἶναι ὑποψήφιος ἀπὸ χρόνια; — Τὸν Παλαμᾶ δὲν τὸν θέλουν, δὲ

θὰ τοῦ τὸ δώσουν ποτέ, αὐτὸ τὸ ξέρω καλά. Σὲ μένα, ἐλπίζω. Εἶμαι πιὸ γνωστός ἀπὸ τὸν Παλαμᾶ, ἔχω φίλους παντοῦ.» Γιὰ νὰ εὐχαριστήσουμε τὸν Ψυχάρη, ἀναθέσαμε οὐ κίποιον ἀπὸ μᾶς — δὲν θυμοῦμαι τώρα ποῖον — νὰ συντάξῃ τὴν πρόταση, τοῦ δηλώσαμε ὅμως πὼς δὲ θὰ τὴν ἐπογράψαμε, ἀν δὲν τὴν ὑπόγραφε κι' ὁ Παλαμᾶς. Ὁ πωσδὴποτε, τὸ χαρτὶ ἄρχισε νὰ γυρίζῃ. Δυὸ τρεῖς φίλοι τὸ πῆγαν καὶ στὸν Ἀλκῆ Θρούλο, ζητώντας τὴν ὑπογραφή του. Ἀλλὰ ὁ Ἀλκῆς Θρούλος ἀρνήθηκε κατηγορηματικὰ. «Ἄ, μπά! εἶπε, ἂν πρόκειται νὰ συστήσουμε πεζογράφο, θὰ προτιμοῦσα κάθε ἄλλον ἀπὸ τὸν Ψυχάρη» (¹). Σκυλὶ ὁ γέρο-Ψυχάρης ἄμα τὸ ἔμαθε: «Εἴμαστε καὶ συγγενεῖς! ἐφώναξε. Καὶ λέγεται Ἀλκῆς Θρούλος, ἐνῶ εἶναι Ἀλκα Θρούλα. Τί ἀπάνη, τί ψευτιά!» Ἀλλ' ἂν ἡ ἀρνησις τοῦ Ἀλκῆ Θρούλου ἦταν ἡ κωμωδία, ἡ ἀρνησις τοῦ Παλαμᾶ ἦταν τὸ δράμα. Μολονότι ξέραμε τί ὑποδοχὴ μᾶς περίμενε, πῆγαμε στὸ σπίτι του ἕνα πρωτὶ, ὁ Καλομοίσης κι' ἐγώ, μὲ τὸ χαρτὶ στὴν τσέπη. Μὰ δὲν προφτάσαμε οὔτε νὰ τὸ βγάλουμε νὰ τὸ ἰδῆ. «Δὲν ξέρω, δὲν ξέρω τίποτα!» ἄρχισε νὰ μᾶς λέῃ ἀπ' τὰ πρῶτα μας λόγια. Καὶ τελείωσε μὲ πολλοὺς καὶ διαφόρους μορφασμούς, μὰ χωρὶς νὰ προσθέσῃ λέξη. «Μὰ βέβαια, μοῦ εἶπε ὁ Καλομοίσης καθὼς φεύγαμε γιὰ νὰ γυρίσουμε στὸ ξενοδοχεῖο, ὄπου μᾶς περίμενε ὁ Ψυχάρης: ἦταν σὰ νὰ τοῦ γυρεῦσαμε νὰ ὑπογράψῃ ὁ ἴδιος τὴ θανατικὴ του καταδίκη!» Ἀλλὰ γιατί πῆγαμε τότε; Ἀπλούστατα, γιὰτὶ μ' ὄλη τὴ βεβαιότητα πού εἶχαμε, μᾶς ἔμενε καὶ μιὰ ἀμφιβολία, ἢ μιὰ ἐλπίδα, πὼς ὁ Παλαμᾶς ἀδιαφοροῦσε ἀληθινὰ γιὰ τὸ Νομπέλ, ἢ πὼς δὲν τὸ περίμενε πιά, κι' ἔτσι θάθελε ἴσως, γιὰ τὴν Ἰδέα κι' αὐτὸς καὶ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, νὰ συστήσῃ τὸν Ψυχάρη, πού πρὸ ὀλίγου ἀκόμα τὸν εἶχε ὀνομάσει «πέρα γιὰ πέρα μεγάλο πεζογράφο». Ἀλλὰ πού! ἡ ἀρνησις του, ὁ τρόπος του, μᾶς ἔπεισε πὼς τὸ Νομπέλ ἦταν πάντα ὁ καϊμὸς τοῦ μεγάλου ποιητῆ. Ὑποκρινόταν ὅταν ἔκανε τὸν ἀδιάφορο,

(¹) Ἐχω γράμμα ἀπὸ ομάδα ἀλεξανδρινῶν λογίων πού μοῦ γράφουν, πὼς ἐπειδὴ ἡ Σουηδικὴ Ἀκαδημία δὲ φαινόταν πρόθυμη νὰ βραβεύσῃ τὸν Παλαμᾶ, κι' αὐτοὶ ἠθελαν νὰ δοθῇ τὸ Νομπέλ καὶ στὴν Ἑλλάδα, σκέφθηκαν νὰ προτείνουν ἐμένα γιὰ ὑποψήφιο καὶ μοῦ ζητοῦσαν νὰ τοὺς βοηθήσω. Τοὺς ἀπάντησα πὼς, ὅσο ζοῦσε ὁ Παλαμᾶς, μοῦ ἦταν ἀδύνατο νὰ βοηθήσω κανένα γιὰ τέτοιο πρᾶγμα. Μοῦ ἀντιπάντησαν πὼς θὰ τὸ ἔκαναν καὶ παρὰ τὴ θέλησί μου, ἀποβλέποντας στὸν ἐθνικὸ σκοπὸ. Ἐδῶ σταμάτησε ἡ ἀλληλογραφία μας, γιὰτὶ δὲν τοὺς ξανάγραψα, κι' οὔτε ξέρω τί ἀπόκαμαν.

(¹) Μοῦ εἶπαν πὼς ὁ Ἀλκῆς Θρούλος πρόσθεσε: «Π.χ. τὸν Ξενοπούλο». Ἐκολακεύθηκα πολὺ, δὲν ξέρω ὅμως ἂν εἶπε πραγματικῶς τὸ νομᾶ μου, ἂν κι' εἶμαι βέβαιος πὼς μὲ προτιμᾶσαν πεζογράφο ἀπὸ τὸν Ψυχάρη.

ἐκεῖ πού ὁ Ψυχάρης μᾶς ἔλεγε μὲ τόσο συγκινητικὴ εἰλικρίνεια: « ψοφῶ! » Κι' ἔν' ἄλλο ἀκόμα: ἐνῶ ὁ Ἄλκης Θρύλος ἀρνήθηκε νὰ ὑπογράψῃ ἐπειδὴ δὲν ἐκτιμοῦσε καθόλου τὸν Ψυχάρη σὰ μυθιστορωγράφου καὶ θεατρικὸ συγγραφέα, ὁ Παλαμᾶς τὸν ἐθαύμαζε ὅσο κανέναν ἄλλον στὴν Ἑλλάδα, — ποιὸν εἶχε ὀνομάσει ποτὲ « πέρα-πέρα μεγάλο; », — ἐπομένως χροστοῦσε νὰ τὸν συστήσῃ γιὰ τὸ Νομπέλ κι' ἀπὸ πεποίθησιν, κι' ἀπὸ συνέπεια, κι' ἀπὸ λεπτότητα. Οὔτε μποροῦμε νὰ υποθέσουμε πὼς κι' ὁ θαυμασμός του ἦταν ὑποκριτικὸς ὅπως ἡ ἀδιαφορία του. Θέλω νὰ πῶ πὼς ὁ Ψυχάρης δὲν εἶχε καὶ τόσο ἄδικο νὰ δυσαρεστηθῆ τότε μὲ τὸν Παλαμᾶ περισσότερο παρὰ μὲ τὸν Ἄλκη Θρύλο, ἀφοῦ μάλιστα ἐξαιτίας του τὸ διάβημα ματαιώθηκε, γιὰτι καὶ μεῖς, καθὼς εἶχαμε δηλώσει, δὲν ὑπογράψαμε, ἀφοῦ δὲν ὑπόγραψε πρῶτος ὁ Παλαμᾶς, κι' αὐτό, φυσικά, γιὰτι δὲ θέλαμε μὲ κανένα τρόπο — ὁ Καλομοίρης τουλάχιστον κι' ἐγὼ — νὰ πικράνουμε τὸ λατρευτὸ μας ποιητὴ. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι γνωστό: Μόλις γύρισε στὸ Παρίσι, ὁ Ψυχάρης, « μένεα πνέων », ἔγραψε γαλλικὰ καὶ τύπωσε σὲ ἰδιαίτερο φυλλάδιον μιὰ δῆθεν κριτικὴ τοῦ ἔργου τοῦ Παλαμᾶ, ἀλλὰ πραγματικῶς ἓνα δριμύτατο λίβελλο. Τὸν ποιητὴ ὅμως δὲν τὸν ἐπείραξε ὅπως οἱ ἄλλες « ἔξ οικείων του » ἐπιθέσεις. Γιὰτι ἔλεγε τέτοιες ἀνοησίες ὁ ἐπικριτὴς του, καὶ δικαιολογιόταν τόσο ἄσχημα πού τὸν ἐπαινοῦσε καὶ τὸν ἐθαύμαζε πρωτύτερα χωρὶς νὰ τὸν ἔχῃ διαβάσει, — τί ἀπρόοπτη κι' ἴσως ψεύτικη ὁμολογία! — ὥστε μὲ τὴν κριτικὴ αὐτὴ κρινόταν καὶ ξέπεφτε, ὄχι ὁ Παλαμᾶς, παρὰ ὁ ἴδιος ὁ Ψυχάρης. Κι' ἦταν, ἂν δὲ σφάλλω, ἡ τελευταία στὴ σειρά τῶν ἐπιθέσεων πού ὑπόμεινε στὴ ζωὴ του ὁ ποιητὴς. Πόση ἐντύπωση θᾶκανε, μόνον ἐπειδὴ προερχόταν ἀπὸ τὸ χτεσινὸ « λιβανιστὴ », τὸν ἀρχηγὸ πού εἶχε ἀνεβάσει στοὺς οὐρανούς τὸ « πρωτοπαλλήκαρό » του, ἂν δὲν ἤξεραν ὅλοι τὸ κίνητρο, τὴν αἰτία τῆς ξαφνικῆς ἀλλαγῆς του! Ὑστερ' ἀπὸ λίγα χρόνια, κι' ὁ Ψυχάρης πέθανε κι' ὁ Παλαμᾶς. Κι' οἱ δύο δοξασμένοι. Ὅλα, βλέπετε, εἶχαν ξεχαστῆ: καὶ μίση, καὶ πάθη, κι' ἀδυναμίες, κι' ὑποκρισίες, κι' ἀσυνέπειες. Καὶ δὲν ἔμεινε παρὰ τὸ Ἔργο — τόσο μεγάλο καὶ τῶν δύο...

Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπιχειρήματα πού ἔφερεν ὁ Ψυχάρης, γιὰ νὰποδείξῃ τὴν ποιητικὴν μηδαμινότητα τοῦ Παλαμᾶ, ἦταν καὶ τὸ πὼς δὲν εἶχε στὴ ζωὴ του ἐρωτικὲς περιπέτειες. Πὼς μποροῦσε νὰναι ποιητὴς, καὶ μάλιστα μέγας, ἄνθρωπος πού δὲν ἐγνώρισε ποτὲ ἄλλη γυναῖκα ἀπὸ τὴν γυναῖκα του;... Αὐτό, κι' ἀληθινὸ νὰ ἦταν, δὲ θᾶχε καμμιά ἀξία σὰν ἐπιχείρημα' ἀλλὰ δὲν εἶναι οὔτε ἀληθινόν. Ὁ Παλαμᾶς μπορεῖ νὰ μὴν ἀγάπησε ποτὲ καμμιά δυνατότερα καὶ βαθύτερα ἀπὸ τὴ Μαρία Βάλβη' μὲ πολλὰς ὁμοῦς ἄλλες εἶχε ἐρωτικὲς σχέσεις, καὶ στὰ νιάτα του, καὶ στὰ μεσοκοπίσματα, καὶ στὰ γεράματα ἀκόμα, καὶ μπορῶ νὰ πῶ χωρὶς ὑπερβολή, πὼς βρισκόταν διαρκῶς ἐρωτευμένος. Ἐνας « μέγας ἀνὴρ » σὰν τὸν Παλαμᾶ ἀνῆκει πιά στὴν Ἱστορίαν, κι' ὄχι στὴν οἰκογένειάν του σὰν ἓνας κοινὸς θνητός. Τὰ παιδιὰ του, οἱ συγγενεῖς του, δὲν ἔχουν κανένα δικαίωμα νὰ παραπονεθοῦν, νὰ διαμαρτυρηθοῦν, ὅταν ἓνας ἱστορικὸς ἀναφέρει, διηγεῖται ἢ ὑπαινίσσεται πράγματα πού νομίζουν πὼς θίγουν τὴ μνήμη του. Τίποτα δὲν εἶναι ἱκανὸ νὰ θίξῃ τὴ μνήμη τέτοιου ἀνθρώπου. Μόνον καμμιά ἱστορικὴ ἀνακρίβεια ἔχουν τὸ δικαίωμα — καὶ τὸ καθήκον — νὰ ἐπανορθώσουν ὅσοι ἐνδιαφέρονται καὶ τυχαίνει νὰ γνωρίζουν καλύτερα. Ἀλλὰ κι' οἱ γυναῖκες πού ἀγαπήθηκαν ἀπὸ ἓνα μεγάλο ποιητὴ, καὶ μάλιστα ἂν τὸν ἀγάπησαν κι' αὐτὲς κι' ἀνταποκρίθηκαν στὸν ἐρωτὰ του ὄχι μόνον ἀπὸ θαυμασμό, πρέπει νὰ τὸχουν καμάρι καὶ καύχημα. Αὐτὸ πιστεύω, καὶ μαζί μου τὸ πιστεύει ὅλος ὁ κόσμος. Κι' ἀναχωρώντας ἀπὸ τέτοια ἀρχή, γενικὰ παραδεγμένη, ἀδίστακτα εἶπα γιὰ τὸν Παλαμᾶ καὶ μερικὰ πράγματα πού δὲ θᾶρεσαν ἴσως στοὺς συγγενεῖς του, μὰ πού διαφωτίζουν τὸν ἄνθρωπο, κι' ἀδίστακτα θὰ προσθέσω ἀκόμα κι' ὅσα ξέρω, ἢ ὅσα χρειάζονται, κι' ἀπὸ τὴν ἐρωτικὴν ζωὴν. Ὅλες σχεδὸν τὶς νέες κι' ὠραῖες του θαυμάστριες, πού μερικὲς ἦταν ποιήτριες κι' οἱ ἴδιες, — μόνον τὰ ὀνόματα εἶναι περιττά, — ὁ ποιητὴς τὶς ἐρωτεύθηκε κατὰ καιροὺς καὶ τὸν ἐρωτεύθηκαν κι' ἐκεῖνες, ἢ τουλάχιστον ἀνταποκρίθηκαν στὸ αἶσθημά του. Ἀλλὰζαν ἐρωτικὰ γράμματα, ἐρωτικὰ ποιήματα κι' ἐρωτικὰ φιλιά. Ἡ κυρία Παλαμᾶ τὰ μάθαινε, τὰνακάλυπτε στὸ τέλος, — κάποτε καὶ

στην ἀρχή, — καὶ συχνὰ ἔκανε στὸν ἀντρα τῆς σκηνῆς ἀπὸ ζήλεια. Ὁ ποιητὴς, πού στην ἀρχὴ προσπαθοῦσε νὰ ρνηθῆ ἢ γὰπο-σκεπάσει, ὕστερα ὁμολογοῦσε, καὶ συντριμμένος, ὑποσχόταν νὰ μὴν τὸ ξανακάνῃ· ἀλλὰ τὸ ξανάκανε, πότε μὲ τὴν ἴδια, πότε μὲ ἄλλη, καινούργια. Τέτοιες σκηνῆς ἀνάμεσα στὸ ἀντρόγυνο γίνονταν συχνότερες καὶ σοβαρότερες στὰ μεσοκοπίσματα του: ὁ ἀντρας εἶχε πιά πολλές ἄσπρες τρίχες, κι' ἀκόμα περισσότερες ἢ γυναίκα, ἀν καὶ διατηροῦσε πάντα τὴν ὁμορφιά τῆς. Καὶ σὲ μιὰν ἀπὸ τὶς μεγάλες αὐτὲς σκηνῆς ἢ ἱστορίες, ἔτυχε νὰ παρασταθῶ κι' ἐγὼ.

Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ « φιλολογικὸ σαλόνι » εἶχε παρακμάσει ἢ ξεφυλιστῆ. Ἐλάχιστοι στενοὶ φίλοι τοῦ σπιτιοῦ πηγαίναμε μόνο γιὰ ἓνα σύντομο προβέγγερο, κι' ἐγὼ συχνότερ' ἀπ' ὅλους, σχεδὸν κάθε βράδυ. Γιατὶ μὲ τοὺς Παλαμάδες εἶχα συνδεθῆ πιά σὲ τρόπο πού μοῦ ἦταν πιά ἀπαραίτητοι, ἔπειτα εἶχαν μεγαλώσει στὸ μεταξὺ καὶ τὰ παιδιὰ, πού τὰγαποῦσα σὰ δικά μου. Τὴν ὥρα πού πῆγαίνα, ἢ οἰκογένεια ἦταν συνήθως μαζεμένη στὸ χῶλλ, τὰ παιδιὰ μελετοῦσαν, ἢ κυρία Παλαμᾶ ἔραβε, κι' ὁ ποιητὴς ἔγραφε ἢ διάβαζε κλεισμένος στὸ γραφεῖο του (τὸ δεξιὰ, ὄχι τὸ ἀριστερὰ τῶν πρώτων χρόνων). Καθόμουν λίγο μὲ τὴν οἰκογένεια, κι' ὅταν ἀρχίζαν νὰ στρώνουν τὸ τραπέζι γιὰ τὸ δεῖπνο, περνοῦσα στὸ γραφεῖο τοῦ Παλαμᾶ, καὶ ξανάβγαίνα μαζί του ὅταν ἐρχόταν ἢ Ναυσικά νὰ μᾶς πῆ πὼς τὸ τραπέζι ἦταν ἔτοιμο. Γιατὶ πολὺ συχνὰ μὲ κρατοῦσαν νὰ τρώω μαζί τους, καὶ μάλιστα ὅταν ἢ κυρία Παλαμᾶ μαγεύρουε μὲ ἄφραστη τέχνη τὸ φαγητὸ πού μοῦ ἄρεσε ἔξαιρετικά: πιλάφι μὲ σηκοτάκια πουλιῶν. Ἐδῶ, παρεκβατικά, ἀξίζει νὰ διηγηθῶ καὶ τοῦτο: Ὅταν ἀναβα τὸ τσιγάρο μου, συνήθιζα νὰ κάνω γιὰ τὰ παιδιὰ « πυροτέχνημα », φυτεύοντας τὸ ἀναμμένο ἀκόμα σπύρτο στὴ φλούδα τοῦ πεπονιοῦ ἢ τοῦ πορτοκαλιοῦ κι' ἀφίνοντάς το νὰ καῖ ὀλόκληρο, μὲ τὴ ζωηρὴ φλόγα πού ἀνέβαινε ἀπὸ κάτω. Ὁ μικρὸς Λέανδρος γουστάριζε πολὺ αὐτὸ τὸ παιχνίδι, κι' ἤθελε νὰνάβῃ κι' αὐτὸς καὶ νὰ φυτεύῃ στὴ φλούδα του ὅσα σπύρτα τὸν ἄφινε νὰ κάψῃ ἢ μητέρα του. Γιατὶ ἢ νοικοκυρὰ πάντα τοῦ ἔκαβε τὸ γούστο φωνάζοντας: « φτάνει σου! μὴ χαλᾶς τὰ σπύρτα! »,

ὡς πού τοῦ ἄρπαζε ἀπ' τὰ χέρια τὸ κοντινὸ. Ἀλλὰ ἓνα βράδυ, ὁ ποιητὴς ἐθύμωσε. Κι' ἄρπαζοντας τὸ κοντινὸ ἀπὸ τὰ χέρια τῆς γυναίκας του, τὸ πέταξε στὸν Λέανδρο μὲ φωνές: « Οὐφ! ἄσ' τὸ παιδί νὰ κάμῃ τὸ γούστο του!... Νά, Λέανδρε, κάψε ὅσα θέλεις. κάψε τα ὅλα! » Κι' ὁ μικρὸς, ἐκείνο τὸ βράδυ, ἔκαψε βιαστικά κι' ἀπανωτὰ ὅλα τὰ σπύρτα τοῦ κοντιοῦ, σ' ἓνα λαμπρὸ μὰ τὴν ἀλήθεια πυροτέχνημα, πού ἐμεῖς οἱ ἄλλοι τὸ χειροκροτήσαμε, ἐνῶ ἢ κυρία Παλαμᾶ ἔλειονολογοῦσε...

Ἄ, ἐν' ἄλλο βράδυ, εἶδα τὸν ποιητὴ πολὺ πιὸ θυμωμένο. Εἶχα πᾶει κάπως ἀργότερα, καὶ βρῆκα τὸ ἀντρόγυνο νὰποτελειῶνει τὸ δεῖπνο του στὸ χῶλλ μονάχο. Τὰ παιδιὰ ἔλειπαν — δὲ θυμοῦμαι τώρα πού — κι' ἢ Εἰρηνούλα δὲν εἶχε κατεβεῖ ἀπὸ τὰπάνω. Μοῦ φάνηκαν κι' οἱ δυὸ σὰ μωτρομένοι, σὰ νὰ εἶχαν κάνει πρὸ ὀλίγου καβγά. Θυμήθηκα τότε πὼς ἓνας φίλος μας, τὴν ἴδια μέρα, μοῦ εἶχε πῆ πὼς ἢ κυρία Παλαμᾶ ἀνακάλυψε καινούργια ἀπιστία τοῦ ἀντρός τῆς καὶ τοῦ ἔκανε σκηνῆς, μὴν τὰ ρωτᾶς! Δὲν ἐφαντάστηκα πὼς ἦταν κάτι σοβαρὸ, πιὸ σοβαρὸ τουλάχιστο ἀπὸ τὰ συνηθισμένα: κι' ἔτσι σ' ἄστεῖα, γιὰ νὰ γελάσουμε, τοὺς εἶπα:

— Ἐ, τί πάθατε σεῖς; Δὲ νιρεπόσατε νάχετε ζήλειες στὰ γεράματα σὰ νιόπαντροι; Ὁ κόσμος ἐβούιξε. Ὅπου σταθῶ κι' ὅπου βρεθῶ, αὐτὸ ἀκούω.

Ἀλλὰ πού νὰ γελάσουν! Ὁ ποιητὴς κατσούφιασε φοβερὰ. Κι' ἀμέσως ἢ γυναίκα του τὸν ἀρχισε:

— Ἀκούς, Κωστῆ; τ' ἀκούς; Ὁ κόσμος ἐβούιξε! Κι' ἀλήθεια πρέπει νὰ νιρεπόμαστε. Καὶ ποιὸς φταίει, ποιὸς;...

Τοῦ εἶπε, τοῦ εἶπε, χωρὶς νὰ τὴ νιάξει πὼς δὲν ἦταν πιά οἱ δυὸ τους. Ὁ ποιητὴς μιλιὰ. Τότε μόνο κατάλαβα πὼς ἦταν κάτι σοβαρὸ καὶ μετάνιωσα γιὰ τὸ ἀστεῖο μου. Ἀλλὰ ἦταν ἀργά. Ὁ καβγάς, φαίνεται, ξέσπασε φοβερὸς, ὅταν ἐφυγα σὲ λίγο. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα; Ὁ Παλαμᾶς ξεθύμανε μὲμένα! Καὶ τὴν ἐπομένη ἔλαβα στὸ σπῆτι μου ἓνα γράμμα του πού ἔλεγε πάνω-κάτω τὰ ἑξῆς: « Λυποῦμαι πολὺ, ἀλλ' ἀν εἶναι νὰ μᾶς φέρνετε τὸ βόρβορο τῶν τριόδων, θὰ μοῦ κάνετε χάρη νὰ μὴν ξανάρθετε στὸ σπῆτι μου ». Τὴν ἴδια ὥρα, τοῦ γύρισα πίσω

τὸ κακὸ αὐτὸ γράμμα, μὲ τὴν ἀκόλουθη πάνω-κάτω σημείωση, γραμμένη στὸ ἴδιο χαρτί, στὸ κενὸ πού ἔμενε κάτω ἀπ' τὴν ὑπογραφή: « Δὲν θέλω νὰ κρατήσω, οὔτε νὰ σχίσω ἐγώ, ἕνα τέτοιο γράμμα. Σοῦ τὸ ἐπιστρέφω νὰ τὸ σχίσῃς ἐσύ, βέβαιος πὼς θὰ τὸ μετανιώσῃς σὲ λίγο, ἀν δὲν τὸ μετάνιωσες κιόλα. Ἀνέμποτος, σὰς ἔκαμα χτὲς ἐν' ἀστεῖο. Στὸ σπίτι σου βρῆκα μιὰ σπασμένη καρτέλα πού δὲ φαινόταν, ἐκίθησα μὲ τὴν ἰδέα πὼς ἦταν γερή, καὶ γκεμιστήκα. Δὲν φταίει παρὰ ἐκεῖνος πού ἀφῆσε στὴ μέση τέτοια καρτέλα, ἀντὶ νὰ τὴν κρύψῃ ἢ νὰ τὴ διορθώσῃ » (¹). Ἄμα πέρασαν δύο-τρεῖς μέρες καὶ δὲν ξαναπῆγα, ἢ κυρία Παλαμᾶ κατὶ ὑποπευθῆκε, κι' ἕνα πρωὶ ἦρθε στὸ σπίτι μου γιὰ νὰ μάθῃ. Τῆς εἶπα γιὰ τὸ γράμμα, κι' ἐκείνη τότε μοῦ διηγήθηκε ὅλη τὴν ἱστορία. Naί, ἦταν κατὶ σοβαρὸ. Αὐτὴ τὴ φορά, ὁ ἄντρας τῆς εἶχε ξετρελλαθῆ μὲ μιὰ νεότατη κοπέλλα, ἀπὸ καλὴ οἰκογένεια, θαυμάστριά του, μὰ ὄχι καὶ λογία. Ὑποψιασμένη πάντα καὶ ψάχνοντας παντοῦ, ἢ κυρία Παλαμᾶ τοῦ βρῆκε γράμματά της στὸ συρτάρι του καὶ τοῦ ἔκαμα τὴν πρώτη σκηνή. Ὁ ποιητῆς, κατὰ τὸ συνηθισμένο, τῆς ὀρκίστηκε πὼς θὰ ξεκόψῃ, ἀλλὰ δὲν ξέκοψε. Τὸ ὑποπευθῆκε κι' αὐτὸ ἢ γυναῖκα του, κι' ἐν' ἀπόγευμα, μόλις βγῆκε ὁ Παλαμᾶς, λέγοντάς της πὼς θὰ πῆγαινε στὸ « Σύλλογο » νὰ ἰδῇ τὸν Δροσίνη, βγῆκε καὶ κείνη, πῆρε ἕνα τραῦμ, καὶ βρέθηκε στὸ σπίτι τῆς λεγόμενης. Πολλὴν ὥρα περίμενε ἐκεῖ-ἀπέξω, μπροστὰ στὴν πόρτα, ἀλλὰ στὸ ἀντικρονὸ πεζοδρομιο, βέβαιη πὼς κάποτε θ' ἀβλεπε τὸν ἔνοχο ἢ νὰ μπαίνη ἢ νὰ βγαίνη. Πραγματικῶς, εἶχε βραδυάσει πιά, ὅταν ἕνα τραῦμ σταμάτησε στὴ λεωφόρο, — τὸ σπίτι ἦταν σὲ πόροδο, — ὁ Παλαμᾶς μὲ τὸ μπαστουνάκι του κατέβηκε, προχώρησε βιαστικὸς κι' ἀνύποπτος, ἔφτασε μπροστὰ στὴν πόρτα τοῦ... παραδείσου του, καί, χωρὶς νὰ κοιτάξῃ ὀλόγυρα, — μὰ καὶ νὰ κοιτάζε, θὰ φαν-

(¹) Παρακάλεσα τὴν ἀγαπητὴ μου δ. Ναυσικά Παλαμᾶ, ἀν ἔβρισκε στὴν ἀλληλογραφία τοῦ μεγάλου πατέρα της αὐτὸ τὸ γράμμα, νὰ μοῦ τὸ ἔδινε. Ἀλλὰ ὡς σήμερα δὲν ἔλαβα τίποτα. Φαίνεται πὼς ὁ ποιητῆς δὲ θέλησε νὰ τῷχη οὔτε αὐτός, καὶ τὸ ἔσχισε ὁ ἴδιος, ὅπως καὶ τοῦ ἔγραφα.

ταζόταν ποιά ἦταν μιὰ μαύρη γυναικεία σιλουέττα πού μόλις θὰ τὴν ξεχώριζε στὰ σκοτεινά; — ἄπλωσε τὸ χέρι του νὰ χτυπήσῃ τὸ κονδούνη.

— Κωστῆ;! τοῦ φωνάζει τὴν ἴδια στιγμή, ἀπ' ἀντίκρου ἢ μαύρη γυναικεία σιλουέττα.

Γυρίζει ἐντρομος, καὶ βλέπει νὰ τρέχῃ κατ' αὐτὸν ἢ γυναῖκα του, πού εἶχε γνωρίσει κιόλα τὴ φωνή της! Πῶς δὲν τοῦ ἦρθε συγκοπή, εἶναι θαῦμα. Ἐκείνη τὸν ἀρπαξε ἀπὸ τὸ χέρι, καὶ τὸν γέρισε ἄρον-ἄρον στὸ σπίτι, ψάλλοντάς τον σ' ὄλο τὸ δρόμο: « Ἐ, ψεύτη! τοῦ Δροσίνη θὰ πῆγαινε, ἔ;... Ἐ, ἄπιστε! αὐτὸς ἦταν ὁ ὄρκος σου πὼς θὰ ξεκόψῃς;... Μὰ καλὰ σὲ κατάλαβα ἐγὼ καὶ σ' ἔπιασα σήμερα στὰ πράσσα!... » Ἐκεῖνος, φυσικά, τῆς ξαναορκίστηκε. Φαίνεται ὅμως πὼς ἀπίστησε καὶ πάλι, γιατί ἢ κομμικοτραγικὴ σκηνὴ πού μοῦ διηγήθηκε ἢ κυρία Παλαμᾶ ἦταν προγενέστερη ἀπὸ τὴν ἄλλη πού ἔγινε μπροσιά μου. Πῶς καί, πότε τελείωσε τὸ « εἰδύλλιο » — πού ὄσο « γεροντικὸ » κι' ἂν ἦταν, δὲν ἦταν ὅμως καὶ τὸ τελευταῖο — δὲν ἔμαθα ποτέ. Ἐκαμα πολὺν καιρὸ νὰ ξαναἰδῶ τοὺς Παλαμάδες. Ἀξάφνα, ἕνα βράδυ, τοὺς εἶδα καὶ τοὺς δύο σὲ μιὰ δεξίωση τῆς κυρίας Παρρέν. Ἡ κυρία Παλαμᾶ μὲ ξεμονάχιασε, γιὰ νὰ μοῦ πῆ πὼς ὁ ἄντρας τῆς ἦταν λυπημένος καὶ μετανιωμένος γιὰ τὸ γράμμα του. Σὲ λίγο ἐπιτήσασε κι' ὁ ποιητῆς καὶ μ' ἐχαιρέτησε γελαστὸς καὶ διαχτυκὸς ὄσο ποτέ (μόνο γιὰ τὸ ἐπεισόδιο δὲ μοῦ εἶπε τίποτα, βέβαιος πὼς ἢ γυναῖκα του θὰ μοῦ εἶχε ἐκφράσει κιόλα τὴ λύπη του). Ἔτσι ξαναγίναμε φίλοι ὅπως πρῶτα καὶ καλύτερα.

* * *

Ἄλλὰ τὸ περιστατικὸ πού ἔκαμα τὸ δύσπιστο καὶ καχύποπτο πάντα ποιητὴ νὰ καταλάβῃ πόσο ἀληθινὸς φίλος του ἦμουν, καὶ πού ὑπανίχθηκα στὴν ἀρχή, μιλώντας γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῶν πρὸς ἐμὲ διαθέσεων του, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: Κάποτε — δὲ θυμοῦμαι τώρα τὴ χρονολογία — εἶχε ὀξυνθῆ καὶ πάλι τὸ αἰώνιο γλωσσικὸ ζήτημα κι' ὁ διωγμὸς τῶν μαλλιαρῶν σὲ τόσο βαθμὸ, ὥστε καθε δημοτικιστῆς πού εἶχε δημόσια θέσῃ ἐκινδύνευε νὰ τὴ χάσῃ, γιατί καὶ ἢ τότε Κυβέρνηση ἦταν μὲ τὸ μέρος τῶν γλωσσαμυν-

τόρων. Αὐτοὶ δὲν ἔπαιναν νὰ γράφουν στὶς ἐφημερίδες τους πὼς κι' ὁ ἀρχιμαλλιαρὸς Παλαμᾶς ἔπρεπε νὰ πεταχθῆ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο, γιὰτ' ἦταν αἰσχρὸς κτλ. Ἀγανάκτησα, φοβήθηκα κιόλα μὴν τοὺς ἀκούγε ἡ Κυβέρνηση, καὶ στὴν ἐφημερίδα πού ἐργαζόμουν ὑπερασπίσθηκα τὸν διωκόμενο μ' ἓν ἄρθρο δοσιμύ (1). Ἦταν καὶ τὸ μόνον. Κανένας, πραγματικῶς ἀπὸ τοὺς ἄλλους φίλους καὶ συναγωνιστὰς δὲν ἐτόλμησε νὰ γράψῃ, ἴσως γιὰτὶ καθένας εἶχε τρομοκρατηθῆ ἀπὸ τὴ μεγάλη ὀξύτητα. Κι' αὐτὸ συγκίνησε βαθιὰ τὸν ποιητῆ. Ἐκεῖνον τὸν καιρὸ δὲν τὸν ἔβλεπα σχεδὸν καθόλου, μίθαινα ὅμως πὼς δὲν ἔπαινε νὰ λήθῃ στοὺς γύρω του: «Ἰδέσθε, μόνον ὁ Ξενοπούλος φάνηκε φίλος». Λίγο ἀργότερα, ἠγγήθηκα—χωρὶς καμμὴ δυσκολία, ἐννοεῖται—μιας Ἐπιτροπῆς ἀπὸ λογίους, πού παρουσιάστηκε στὸν Πρύτανη τοῦ Πανεπιστημίου—ἦταν τότε ὁ λαμπρὸς ἐκεῖνος Σίμος Μενάρδος—νὰ ζητήσῃ τὴ βοήθεια τῆς Συγκλήτου σὲ μιὰ ἐνέργεια, ὥστε νὰποχωρήσῃ ἀπὸ τὴν ὑπηρεσία ὁ γέρος πιά «Γενικὸς Γραμματεὺς»,—πού «τὸ χέρι του ἔτρεμε καθὼς ἔγραφε τὰ πρακτικά», ὅπως μᾶς εἶπε κατὰ τὴν παρουσίαση ὁ ἀντιπρύτανης Δημήτριος Αἰγινήτης,—ἀλλὰ νὰ τοῦ ἀπονεμηθῆ, «τιμῆς ἕνεκεν», μιὰ μεγάλη εὐνταξία, ἀρκετὴ γιὰ νὰ ζῆ, ὅπως ζοῦσε, σχεδὸν ἄνετα, ὡς τότε μὲ τὸ μισθό του. Αὐτὸ κι' ἔγινε, καθὼς εἶπα κι' ἄλλου. Ἀλλὰ κι' ἀπὸ πρὶν γίνῃ, εἶχε συγκινήσει πάλι τὸν Παλαμᾶ ἡ συμμετοχή μου στὴν ἐνέργεια, καὶ τόσο γι' αὐτὴν, ὅσο καὶ γιὰ τὸ ἄρθρο πού εἶπα, αἰσθανόταν γιὰ μένα καὶ κάποια εὐγνωμοσύνη. Ἄ, ὁ μέγας ποιητῆς ἦταν ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους ἐκείνους πού καὶ τὸ κακὸ θυμοῦνται, μὰ καὶ τὸ καλὸ δὲν ξεχνοῦν...

Τὸν τελευταῖο καιρὸ, καὶ κυρίως ἀφότου ἰδρούσαμε, ὁ Οἶκος Κολλάρου κι' ἐγώ, τὴ «Νέα Ἐστία» (1927), δὲν μπορούσα νὰ πηγαίνω στὸ σπίτι τοῦ Παλαμᾶ παρὰ σπανιότατα. Ὅστε ποιδὸς ἀκριβῶς ἦταν τότε ὁ

(1) Τὸ ἄρθρο αὐτὸ δὲν μπόρεσα νὰ τὸ βρῶ, χαμένο στὸ λαβύρινθο τῶν χαρτιῶν μου, γιὰ νὰ σημειώσω σὲ ποιά ἐφημερίδα καὶ πότε ἀκριβῶς δημοσιεύθηκε. Ἐλπίζω νὰ τὸ ἔχη βρεῖ ὁ ἀγαπητός μου κ. Γ. Κατσιμπαλῆς καὶ νὰ τὸ ἀναγράψῃ στὸ Β' μέρος τῆς πολύτιμης «Βιβλιογραφίας Κοσμή Παλαμᾶ».

περίγυρός του, καὶ τί ὁμιλίαι καὶ συζητήσεις γίνονταν στὸ γραφεῖο του,—εἶπαμε πὼς «φιλολογικὸ σαλόνι» δὲν ὑπῆρχε πιά,—δὲν μπορούσα νὰ ξέρω. Ὅστόσο ὁ ποιητῆς, κάθε φορὰ πού βλεπόμαστε, μού ἔδειχνε ὅλη του τὴν ἀγάπη καὶ τὴν ἐκτίμηση, χωρὶς τὴν παραμικρὴ ἐπιφύλαξη πιά, καὶ προθυμότητα μού ἐπρόσφερε τὴν πολύτιμη συνεργασία του γιὰ τὸ περιοδικὸ πού διεύθυνα. Ἀλλὰ ὅταν ἔγινε Ἀκαδημαϊκὸς (1930),—κι' εἶπα παραπάνω πὼς ὁ Παλαμᾶς ὑποστήριξε τὴν ὑποψηφιότητά μου,—εἶχα τὴν εὐτυχία νὰ τὸν βλέπω πολὺ συχνὰ στὴν Ἀκαδημία, στὶς συνεδριάσεις καὶ τῆς Τάξης, καὶ τῆς Ὀλομέλειαι, καὶ τῶν διαφόρων Ἐπιτροπῶν γιὰ τὰ λογοτεχνικὰ βραβεῖα, πού πάντα σχεδὸν εἶμαστε κι' οἱ δύο. Δὲν ἔλειπε ποτέ. Καὶ πάντα συμφωνοῦσα μαζί του ὅταν ἐπρότεινε τὴ βράβευση κανενὸς ἔργου σὰν ἐισηγητῆς, ὅπως κι' ἐκεῖνος συμφωνοῦσε μαζί μου ὅταν ἔκανα τὴν πρόταση ἐγώ. Μόνον μιὰ φορὰ διαφωνήσαμε: Ἐκεῖνος ἠθέλε νὰ δώσουμε κάποιο μεγάλο βραβεῖο στὸ Σπύρο Μελά γιὰ τὸν «Κολοκοτρώνη» του, πού, καθὼς ἔλεγε, ἦταν καὶ λογοτεχνικὸ ἔργο καὶ ἱστορικὸ, ἔθνικόν, ἐνῶ ἐγὼ ἐπέμενα νὰ προτιμήσουμε ἓνα βιβλίον τοῦ Παπαντωνίου—δὲ θυμοῦμαι τώρα ποιὸ—γιὰτὶ, χωρὶς νὰ εἶναι ἱστορικὸ κι' ἔθνικόν, ἦταν ἀσύγκριτα λογοτεχνικότερο. Τὸ ζήτημα ἤρθε στὴν Ὀλομέλεια, πού φυσικὰ ἐψήφισε τὸ «ἔθνικόν», κι' ὄχι βέβαιον μόνον γιὰτὶ τὸ ἐπρότεινε ὁ Παλαμᾶς. Σὲ μιὰν ἄλλη περίσταση, διαφωνήσαμε στὴν ἀρχὴ ἀλλὰ συμφωνήσαμε κατόπι: Ἐπρόκειτο γιὰ κάποιο μυθιστόρημα ἐνὸς ἀπὸ τοὺς νέους πεζογράφους πού τὸν ἐκτιμοῦσα πολὺ. Ἐπρότεινα νὰ τοῦ δώσουμε τὸ «Βραβεῖον Βικέλα» Ὁ Παλαμᾶς εἶχε πολλὰς ἀντιρρήσεις κι' ἐπιφυλάξεις: δὲν τοῦ ἄρεσε τόσο πολὺ ὁ πεζογράφος ἐκεῖνος. Κι' ὕστερ' ἀπὸ λίγες μέρες, μού ἔστειλε ἓνα μεγάλο γράμμα (1), γιὰ νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχή μου σὲ

(1) Θάθελα πολὺ νὰβρίσκω αὐτὸ τὸ γράμμα, καθὼς καὶ μερικὰ ἄλλα ἐπίσης ἐνδιαφέροντα, ἀπὸ τὰ πολλὰ πού μού ἔγραψε κατὰ καιροὺς ὁ Παλαμᾶς, γιὰ νὰ τὸ παραθέσω σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο. Δυστυχῶς, δὲν ἔχει καταταγμένη τὴν Ἀλληλογραφία μου κατὰ πρόσωπα παρὰ κατὰ ἔτη, καὶ τὸ ψάξιμον σ' ἀμέτρητα ἔκτενα δέματα θάπαιτοῦσε πολὺν καιρὸ, πού δὲν

κάποιες περιγραφές τοῦ μυθιστορήματος τόσο ἀνοιχτές, πού μιὰ Ἀκαδημία δὲν μπορούσε, χωρὶς μεγάλο σκάνδαλο, νὰ τὸ βραβεύσει. Ἀναγκάστηκε νὰ τὸ παραδεχθῶ. Καὶ γιὰ τὸ « Βικέλειο » ἐκείνου τοῦ χρόνου, ἐπροτείναμε ἄλλο βιβλίον, σεμνότερον.

Ὁ Δροσίνης, τὰ πρῶτα ἐκεῖνα χρόνια τῆς Ἀκαδημίας, δὲν ἦταν τόσο εὐχαριστημένος ἀπὸ τὸ ἴδρυμα, τὸ σχεδὸν δικό του⁽¹⁾, — τοῦ φαινόταν πῶς οἱ ἐπιστήμονες ἐκεῖ μέσα μόλις καὶ μεταβίαις ἀνέχονταν τοὺς λογοτέχνες, — κι' ἀπόφευγε ὅσο μπορούσε νὰ ῥοχεται στὶς συνεδριάσεις καὶ νὰ λαβαίνει μέρος στὶς ἐργασίες. Ὁ Παλαμᾶς ὁμως κανένα τέτοιο παράπονο δὲν εἶχε, — γελοῦσε μάλιστα μετὰ τὴν καρδιά του ὅταν ἄκουγε τὸν Δροσίνη νὰ κἀνῃ σχετικά μιὰ παραμοίωση πού δὲν γράφεται, — καὶ μόνο ὅταν παραγέρασε, ἄρχισε νὰ ῥοχεται ἀραιότερα στὶς συνεδριάσεις, ὥσπου ἐπαιψε ἐντελῶς. Αὐτὸ

τὸν ἔχω στὴ διάθεσή μου. Ἐπίσης, στὰ παλιά μου χαρτιά ὑπάρχει κι' ἓνα σχέδιο Ἀγγελίας γιὰ περιοδικὸ — τὸ βρήκα τυχαῖα πέρου, ἀλλὰ τὸ ἄφησα στὴ θέση του — ὑπογραμμένο ἀπὸ τὸν Κωστὴ Παλαμᾶ κι' ἀπὸ μένα. Ναι, εἶχαμε ἀποφασίσει νὰ ἐκδώσουμε οἱ δύο μας ἓνα λογοτεχνικὸ περιοδικὸ, δεκαπενθήμερο, μετὰ τὸν τίτλο « Νέα Ζωή », σὲ καιρὸ πού δὲν ἔβγαινε πιά κανένα ἀξιόλογο, — ἢ μακρόζωο « Ἐστία » εἶχε πεθάνει (1895), ἢ « Τέχνη » τοῦ Χατζόπουλου δὲν ἔζησε παρά ἓνα χρόνον (1898), καὶ τὰ « Παναθήναια » τοῦ Μιχαηλίδου δὲν εἶχαν γεννηθῆ ἀκόμα (1901), — ἀλλὰ τὸ σχέδιό μας ἔμεινε σχέδιο, ἴσως γιὰ τὸ δὲν εἶχαμε τὰ ὑλικά μέσα νὰ τὸ ἐκτελέσουμε.

(¹) Εἶναι γνωστὸ πῶς ὁ Δημήτριος Αἰγινήτης, Ὑπουργὸς τῆς Παιδείας ἐπὶ Παγκάλου, πού ἴδρυσε τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, τὸν Δροσίνη εἶχε κυριότερο βοηθὸ καὶ σύμβουλο, ὄχι μόνο σὰν Τμηματάρχου τῶν Γραμμάτων καὶ Τεχνῶν στὸ Ὑπουργεῖο, παρά καὶ σὰν καλιό, στενὸ τοῦ φίλου, πού ἐγνώριζε τὴν ἰκανότητά του σ' αὐτὰ καὶ τὴν πεῖρα. Ὁ Δροσίνης ἐδιάλεξε καὶ τοὺς πρῶτους Ἀκαδημαϊκοὺς λογοτέχνες, τὸν Παλαμᾶ, τὸν Προβελέγγιο καὶ τὸν ἑαυτὸ του, δηλαδὴ τρεῖς ποιητὲς καὶ κανένα πεζογράφου. Πολλοὶ ἀπόρησαν τότε καὶ διαμορτυρήθηκαν γι' αὐτὸ τὸν ἀποκλεισμό· δὲν ἤξεραν ὁμως πῶς ὁ ἐνδεδειγμένος πεζογράφος δὲν ἦταν ἀγαπητὸς στὸν Δροσίνη, κι' ἄλλον, χωρὶς σκάνδαλο, δὲν μπορούσε νὰ διαλέξῃ. Ὅσο γιὰ τὸν Αἰγινήτη, αὐτὸς ὀρισμένους δὲν ἀνακατεῖτο στὴν ἐκλογή τῶν λογοτεχνῶν, καὶ σ' ὅποιον τοῦ παραπονιόταν, ἔλεγε στερεότυπα: « Θὰ σ' ἐκλέξῃ ἢ Ἀκαδημία σὲ λίγο. Προτιμοῦσε τάχα νὰ μπῆς μετὰ τὸ σταθὶ τοῦ Παγκάλου, παρά μετὰ τὴν ψήφου τῶν Ἀκαδημαϊκῶν; »

ἔγινε ὅταν ἀρρώστησε καὶ κρεβατώθηκε. Τότε ζήτησε κι' ἐτήσια ἄδεια ἀπουσίας, πού ἐφρόντιζε νὰ τὴν ἀνανεῶνῃ κάθε χρόνο. Στὸ μεταξὺ εἶχε ἀφήσει καὶ τὸ ἱστορικὸ σπῆτι τῆς ὁδοῦ Ἀσκληπιοῦ, πού ἦταν τόσο κοντὰ στὴν Ἀκαδημία, στὸ Πανεπιστήμιον καὶ στὸ Σύλλογον πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων — τὰ κέντρα του καὶ τὰ λημέρια του, — κι' εἶχε κουβαληθῆ μακριά, σὲ μιὰ πάροδο τῆς λεωφόρου Ἀμαλίας, τὴν ὁδὸ Περιάνδρου. Ποτὲ δὲν κατόρθωσα νὰ πάω νὰ τὸν ἰδῶ στὸ καινούργιο του σπῆτι. Δὲ μ' ἐτρόμαξε ὁ πολὺς δρόμος, — ἄλλωστε ὑπῆρχαν ἀκόμα στὴν Ἀθήνα καὶ ταξί, — ὅσο ἢ ἰδέα πῶς θὰ τὸν ξανάβλεπα ἐκεῖ γέρο, ἄρρωστο, ἀγνώριστο, ἀμίλητο, σχεδὸν ἐτοιμοθάνατο. Ἀλλὰ προπάντων δὲν ἤθελα νὰ τὸν ἰδῶ — θὰ μοῦ ἔκανε μεγάλο κακὸ — σ' ἓν' ἄλλο σπῆτι ἀπὸ ἐκεῖνο ὅπου τὸν πρωτογνώρισα καὶ πέρασα μαζί του ὀλάκερη ζωὴ, σ' ἓνα σπῆτι ἀγνώριστο, ξένο, ὅπου κουβαλήθηκε, θάλεγε, γιὰ νὰ πεθάνῃ. Προχτὲς ἴσα-ἴσα πέρασα ἀπ' τὸ παλιό, πού διατηρεῖται σχεδὸν ὅπως τῷ ξέρον. Καὶ μετὰ πῶς συγκίνηση ξαναεἶδα τὰ μπαλκονάκια, τὴν αὐλὴν, τὴν πέτρινη σκάλα, καὶ διάβασα τὴν ἀναμνηστικὴ ἐπιγραφή πού ἔχουν βάλει στὸ ὑπέρθυρον: « Στὸ σπῆτι αὐτὸ ἔζησε ὁ ἐθνικὸς μας ποιητὴς Κωστὴς Παλαμᾶς ἀπὸ τὸ 1884 ὡς τὸ 1935 καὶ δημιούργησε τὸ μεγαλόπνευστο κι' ἀθάνατο ἔργου του »⁽¹⁾.

Ὁκτώβριος, 1943

ΓΡΗΓ. ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ

τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν

(¹) Ἡ χρονολογία εἶναι λανθασμένη. Τὸ 1884, ὁ Παλαμᾶς, ἀνόπαντρος ἀκόμα, καθόταν στὴν ὁδὸ Σόλωνος. Ἐπειτα, στὴν ὁδὸν Ἀσκληπιοῦ δὲν ἔγραψε ὄλο του τὸ ἔργου, ὅπως δὲν πέρασε κι' ὄλη του τὴ ζωὴ. Τέλος τὸ « ἀθάνατο » δὲν ταιριάζει σὲ μιὰ ἐπιγραφή πού ἐντελεῖται τὴν παραμονὴν ἢ τὴν ἐπομένην τοῦ θανάτου. Τέτοιο ἐπίθετο μόνο ὁ Χρόνος μπορεῖ νὰ τὸ χορᾷ. Τὸ ξέρετε πῶς ὁ ποιητὴς κρίνεται καὶ συζητεῖται ἀκόμα; Προχτὲς, π.χ., σὲ δημοσίαν συνεδρίασιν τῆς Ἀκαδημίας, ὁ φιλόλογος Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἰ. Καλλιτσούνιας εἶπε πῶς ὅταν, ἀργότερα, ὁ « συμπαθητικώτατος » Παλαμᾶς μελετήθῃ πὸ κριτικά, μπορεῖ νὰ δειθῆ πῶς ἡ ἀξία του δὲν εἶναι ὅσο μεγάλη νομίζεται σήμερον... Ἐγὼ θὰ ἐπέγραφα: « Στὸ σπῆτι αὐτὸ ὁ Ἐθνικὸς μας Ποιητὴς Κωστὴς Παλαμᾶς ἔμεινε τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του — ἀπὸ τὸ 189. ὡς τὸ 1935 — καὶ δημιούργησε τὸ μεγαλύτερον καὶ σημαντικώτερον μέρος τοῦ ἔργου του ». Καὶ θάταν, νομίζω, ὁτι χρειάζεται.